

Zwolle

**De gracht van de havezate Werkeren in Zwolle
als stort voor afval**

Hemmy Clevis

Archeologische Rapporten Zwolle 34

De gracht van de havezate Werkeren in Zwolle als stort voor afval

Hemmy Clevis

Archeologische Rapporten Zwolle 34

Colofon

ISBN-10: 90-8533-360-1

ISBN-13: 978-90-8533-360-9

Gemeente Zwolle

Eenheid expertisecentrum, Afdeling Stad en
Landschap, Monumentenzorg en Archeologie

Tekst: Hemmy Clevis

Vormgeving: Hidde Heikamp

Inhoudsopgave

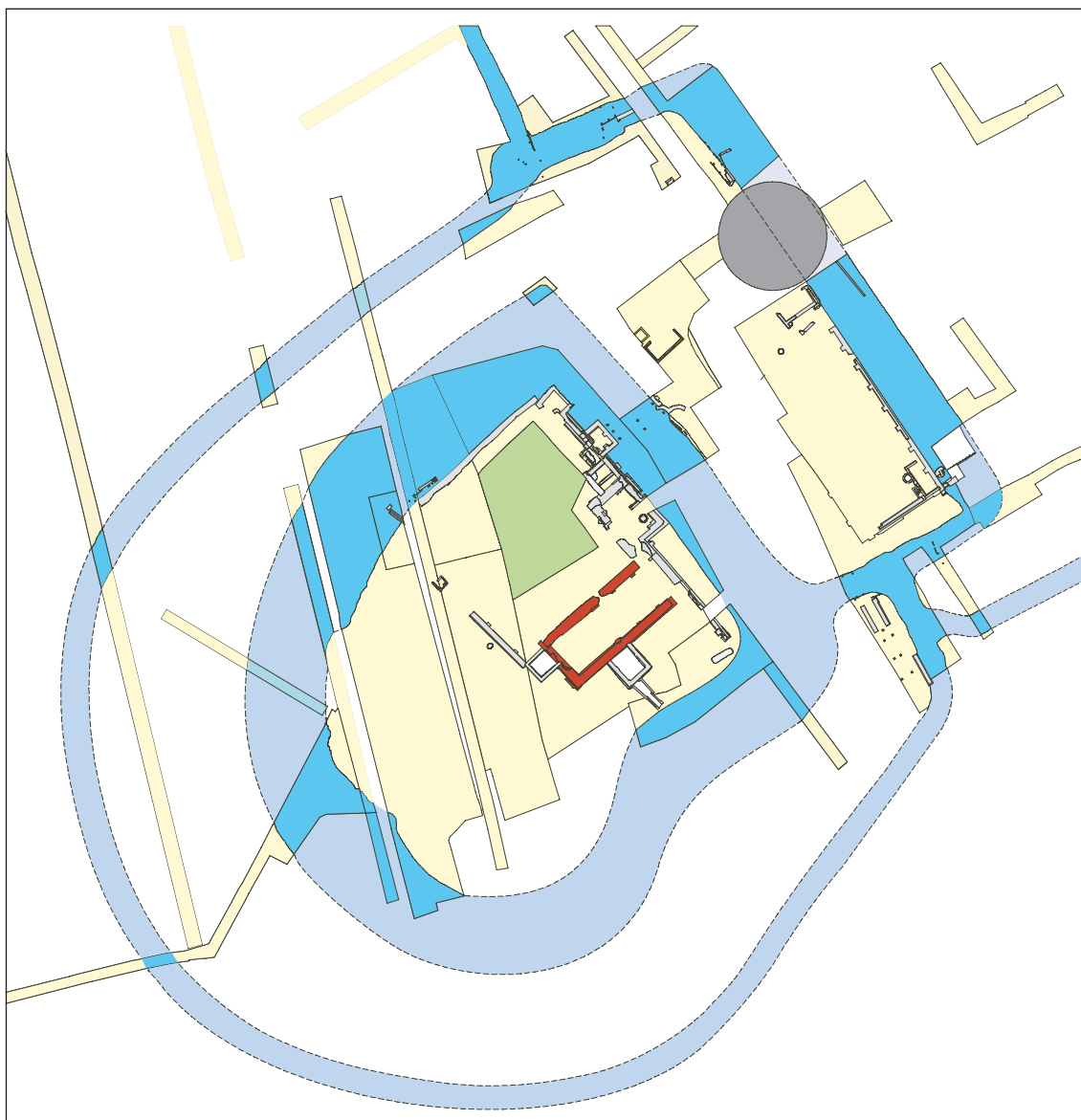
1. Inleiding	7
2. Keramiegroepen	9
Het vroegste materiaal, voorafgaand aan de havezate	
Steengoed	
Steengoed uit Siegburg	
Steengoed uit Raeren en Keulen-Frechen	
Steengoed uit Westerwald	
Steengoed uit Vreden-Stadtlohn	
Steengoed uit Engeland	
Industrieel Steengoed	
Majolica	
Faience	
Porselein	
Industriele keramiek	
Witbakkend goed	
Roodbakkend goed	
3. Diversen	59
Voorwerpen van been	
Voorwerpen van hout	
Een zonnewijzer op leisteen	
En de rest	
4. Glas uit de bracht	65
Glas als verpakkingsmateriaal	
Glas als drinkgerei	
Glas als bouwmateriaal	
Glas van apothekers	
5. Conclusie	73
6. Tellijsten	75
Noten	77
Literatuur	77

1. Inleiding

De opgraving van Werkeren heeft enkele kubieke meters scherven opgeleverd. De grote hoeveelheid scherven is te danken aan het feit dat de inhoud van de grachten rondom hoofd- en voorburcht grotendeels over de zeef zijn gegaan. Deze actie kon alleen verricht worden dankzij de inspanning van vele vrijwilligers. Zij zijn niet alleen in het veld actief geweest, maar ook binnen, bij de uitwerking van het vele materiaal. De grachtvulling is per compartiment over de zeef gegaan. Bij de uitwerking bleek het echter ondoenlijk om het vondstmateriaal per compartiment te beschrijven. De reden hiervoor is dat niet alleen scherven van aansluitende compartimenten aan elkaar blijken te passen, maar ook van uiteen liggende compartimenten. Uit praktische overwegingen is

derhalve gekozen voor een scheiding van het vondstmateriaal ten noorden van de hoofdburcht, ten zuiden van de hoofdburcht, tussen hoofd- en voorburcht, ten noorden van de voorburcht, ten oosten van de voorburcht en ten zuiden van de voorburcht (kaartje).

Tijdens de opgraving bleek al dat het meeste materiaal uit de tussengracht komt. Ook leek het erop dat de gracht ten zuiden van de voorburcht nauwelijks jong materiaal opleverde, maar juist veel ouder materiaal. Het meeste vondstmateriaal dateert uit de 17de en 18de eeuw. Er is ook nog materiaal bewaard gebleven uit de vroegste periode. Dat is echter zo marginaal aanwezig dat we kunnen spreken van opschonen van de grachten. Dat is niet een éénmalige actie gebleven, maar moet meerdere malen hebben plaats gevonden. Bij dit onderzoek waren we natuurlijk geïnteresseerd in een zodanige verspreiding van het vondstmateriaal dat we iets

Het muurwerk van de hoofd/ en voorburcht van de havezate Werkeren.

meer differentiatie in de bewoning zouden krijgen. Omdat we voornamelijk met 17de- en 18de-eeuws materiaal te maken hebben zijn enkele data van belang. Het muuranker op de tekening van Schoenmaker laat het jaar 1661 zien. Als we ervan uitgaan dat dit een verbouwingsjaar is, zou dat ook kunnen wijzen op een moment waarop de grachten geschoond zijn. Nog buiten de voorburcht is een kuil opgegraven met een dertigtal Spawater flessen (foto flessen). Deze dateren uit de periode 1720-30 en wijzen op bewoning door elite. Historische gegevens wijzen er op dat in de tweede helft van de 18de eeuw de havezate al begon te vervallen. De eigenaars lieten zich niet meer zien en verhuurden de tent. Op basis hiervan kan gesteld worden dat luxe goed waarschijnlijk nog tot 1750 te vinden is, maar dat het vondstmateriaal daarna schaarser moet worden en dat op een bepaald moment boerengoed de overhand krijgt. De grachten rondom de hoofdburcht zijn na 1800 gedempt, behalve een deel aan de zuidoost zijde. Deze gegevens hebben een leidraad gevormd voor de bestudering van het vondstmateriaal.

Mineraalwaterflessen uit Spa (1720-1730).

2. Keramiegroepen

Het vroegste materiaal, voorafgaand aan de havezate

Hoewel de hoofdburcht drie beerkelders en een kelder heeft gehad met vondstmateriaal, werd de gracht als afvalriool beschouwd. Dat blijkt ook uit een aparte afvoergoot in de knik van het L-vormige gebouw, die rechtstreeks op de gracht loosde. Niet alleen de toiletten loosden op de gracht. Ook gebroken huisraad en in mindere mate waarschijnlijk ook keukenafval is in de gracht gegooid. Het kan niet anders dan dat de grachten regelmatig geschoond moesten worden. Daarbij zijn natuurlijk resten uit vroegere perioden blijven zitten. Het meeste materiaal uit de gracht dateert uit de 17de en 18de eeuw. Daardoor hebben we te maken met verschillende keramieksoorten die we hier achtereenvolgens zullen behandelen.

Uit de grachten komt ook nog materiaal dat te dateren is in de periode die vooraf gaat aan de bouw van de havezate in 1368. Het betreft scherven van Pingsdorf-, Paffrath-, kogelpot- en grijs aardewerk. Ook komt er bijna steengoed voor. We spreken dan over een datering van het materiaal in de 12de en 13de eeuw. Daaruit blijkt dat deze zandopduiking al eerder bewoond is geweest.

Deze scherven zijn bij het opschonen van de grachten blijven zitten. Het is derhalve slechts fragmentarisch aanwezig. Het gaat daarbij in totaal om 10 scherven van Pingsdorf aardewerk, 15 scherven van (blauw)grijs aardewerk, 9 handgevormde kogelpot scherven en 3 Paffrath scherven. Deze scherven zijn verspreid over alle locaties gevonden, maar het (blauw)grijze materiaal komt vooral van de voorburcht.

Steengoed

Steengoed is een keramieksoort die gemaakt is van tertiaire klei. Het is een fijne kleisoort die in West Nederland niet thuis hoort, maar vooral gevonden wordt in de beekdalen van het Nederrijnse gebied tussen Maas en Rijn. Men had aan het eind van de 13de eeuw al ontdekt dat deze kleisoort op hoge temperaturen gebakken kon worden, waardoor het materiaal nauwelijks waterdoorlatend werd. Dit betekent dat deze klei bij uitstek geschikt was voor het maken van vloeistofcontainers. In de praktijk zijn dit vooral kannen geworden voor de opslag van vloeistof, voor het schenken ervan of specifiek om uit te drinken.

Tussen 1600 en 1800 waren enkele productiecentra van steengoed actief in Duitsland. Voor de havezate Werken waren de volgende productiecentra belangrijk: Raeren, Keulen/Frechen, Westerwald en Vreden/Stadtlohn (kaartje productiecentra). Opvallend is dat uit de gracht nauwelijks steengoed uit Siegburg afkomstig is. Dat vormt een extra aanwijzing voor het opschonen van de grachten. Steengoed

is ook in de beerkelders terug gevonden en dateert overwegend vóór 1600. Wat het materiaal uit de grachten betreft, komt Raeren en Keulen/Frechen vooral in de vroegere periode voor en Westerwald en Vreden/Stadtlohn vooral in de latere periode.

Steengoed uit Siegburg

Siegburg steengoed kent voornamelijk geen oppervlakte behandeling. In het begin van de 15de eeuw verschijnen echter rood gevlamde voorwerpen. De rode kleur is in eerste instantie afkomstig van opgerakelde aszouten. Later lijkt het er op dat deze felrode kleur opzettelijk is aangebracht.

Uit alle grachtdelen komen scherven van steengoed vormen zonder oppervlakte behandeling. Het productiecentrum hiervan is Siegburg. Een deel van de scherven heeft een oranjeroode kleur. De datering van dit materiaal is overwegend eind 14de en eerste helft 15de eeuw en hoort bij de eerste bewoning. Omdat de grachten meerdere malen geschoond zijn is van dit materiaal nauwelijks iets bewaard gebleven. Elke scherf staat voor één voorwerp; van sommige voorwerpen zijn twee of drie scherven bewaard gebleven. De vormen zijn beperkt: kannen en trechterbekers. Er is één fragment van een drinkschaaltje bewaard gebleven.

De gracht ten noorden van de hoofdburcht telde 3 vormen; de tussengracht 25 en de zuidgracht 2. De gracht ten noorden van de voorburcht telde 6 vormen, aan de oostzijde telde de gracht 9 stuks en aan de zuidzijde 15.

Steengoed uit Raeren en Keulen/Frechen.

Producten uit deze centra zijn voorzien van een zoutglazuur. De voorwerpen uit Raeren zijn over het algemeen eerst gedoopt in een ijzerhoudende engobe die een diepbruine kleur oplevert door het zoutglazuur. Dat is voor een deel hetzelfde bij de producten uit Keulen en Frechen, maar hier overheerst een gespikkeld karakter in de kleur. Van deze productiecentra zijn meer scherven bewaard gebleven, maar in bescheiden mate. Ook hier moeten we concluderen dat dit te wijten is aan het opschonen van de grachten.

Kijken we naar de verspreiding van de vondsten dan valt op dat de gracht aan de zuidzijde van de voorburcht de meeste 16de-eeuwse vondsten telt. Er zit relatief weinig jonger materiaal in. De andere grachten tellen meer jonger materiaal en de gracht aan de oostzijde van de voorburcht heeft slechts één 16de-eeuwse scherf maar telt veel 18de-eeuwse materiaal.

De gracht aan de noordzijde van de hoofdburcht telt 10 stuks keramiek. Vier stuks, waarvan twee baardmannen, zijn waarschijnlijk afkomstig uit Keulen/Frechen en dateren uit de 17de eeuw. Een vroeg 17de-eeuwse scherf is van Raerener makelij. Er is een complete zelfpot, grijskleurend geglazuurd. De overige scherven lijken jonger te zijn met een onduidelijke herkomst. Uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen 41 individuen

en. Uit het einde van de 16de eeuw dateert een scherf uit Raeren met een fraai afgewerkt baardmanmasker. Uit dezelfde periode dateren nog drie scherven van versierde Raerener kannen. Opmerkelijk is de vondst van een Engels kannetje met applique (catnr. 27). Daarin is een haan afgebeeld met de letters HC. Dit zou wijzen op de naam Henry Crosse, die de bezitter was van de Cock Ale-House in Temple Bar.¹ Hij stierf in 1681. Deze producten zouden gemaakt zijn in de Fulham fabriek in Londen.

Uit Keulen/Frechen komen een compleet kannetje (catnr. 8) en een scherf van een baardmankruik met een gekroond hart (catnr. 22).² Fragmenten van twee baardmankannen met slecht afgewerkte maskers zijn afkomstig uit Vreden/Stadtlohn (catnrs. 9 en 11). Eén exemplaar heeft bovendien onder het masker drie ingekerfde cirkels, wat kenmerkend voor deze productieregio is. Ze dateren uit de 18de eeuw. Er is ook nog een complete lomp uitgevoerde kan (s2-kan-44, catnr. 13) die waarschijnlijk ook uit Vreden/Stadtlohn komt. Er zijn drie voorraadpotten waarvan één bijna 50 cm hoog is. Een andere pot is eveneens uit Vreden/Stadtlohn afkomstig en heeft een eenvoudige versiering in blauw van drie stippen tegenover het oor (catnr. 32). Tot slot is er een scherf gevonden van een snelle met een deel van een vrouw met kind tegen de schouder. Onduidelijk is de datering en de herkomst.

De gracht ten noorden van de voorburcht telt fragmenten van 13 exemplaren. Hiervan wijzen 6 scherven op een datering in de tweede helft van de 16de eeuw en 3 op een datering in de 18de eeuw. Eén scherf van Frechener makelij heeft een medaillon met wapen dat bestaat uit twee velden met naar links klimmende leeuwen en twee velden met twee horizontale balken (catnr. 23). Een kleine scherf is afkomstig van een snelle van Siegburger makelij met zoutglazuur en de beeltenis van een zittende, naar rechts kijkende leeuw (catnr. 34).

De gracht aan de oostzijde telt fragmenten van 35 exemplaren. Een deel hiervan is reeds eerder geborgen bij de aanleg van de mestsilo. Er zijn slechts 4 scherven die uit de tweede helft van de 16de eeuw dateren, drie uit de 17de eeuw en de rest dateert allemaal uit de 18de eeuw of nog later. Onder het late materiaal bevinden zich fragmenten van baardmankannen uit Vreden/Stadtlohn en mineraalwaterflessen. Onder het vroege materiaal bevindt zich één fragment van een snelle met een naar rechts kijkende vrouw. Eén scherf heeft een medaillon met wapen en de initialen IS (catnr. 30). Uit de gracht ten zuiden van de voorburcht komen fragmenten van 24 voorwerpen. Een er van is een fragment van een snelle uit het midden van de 16de eeuw. Het is een Raerener exemplaar met de afbeelding van Lazarus en de rijke man (catnr. 35).³ Uit de tweede helft van de 16de eeuw zijn nog meer fragmenten afkomstig van kannen met een rijk versierd fries, eventueel voorzien van teksten. Het materiaal is echter te fragmentarisch voor een goede analyse. Wel kan gezegd worden dat ze van Raerener oorsprong zijn. Verschillende scherven hebben een zogenaamde 'Kerbschnitt' of uitgesneden netwerk versiering. Eén scherf

is afkomstig van een zogenaamd boerendanstype. Uit de latere periode dateert een drietal baardmankruiken en een grote kan uit Vreden/Stadtlohn met versiering onder het oor en de ingekraste maat 3/4

Zonder nummer zijn een fragment van een snelle (Raeren) met naar links kijkend vrouwelijk naakt en een baardman-kan (Keulen/Frechen).

Steengoed uit Westerwald

Steengoed uit Westerwald heeft een grijze scherf en door het toepassen van zoutglazuur een grijsblauw uiterlijk. De versiering bestaat uit kobaltblauw en mangaan. In het laatste decennium van de 16de eeuw beginnen pottenbakkers uit Siegburg en uit Raeren zich in het Westerwald gebied te vestigen. Deze migratie neemt nog sterker toe tengevolge van de 30-jarige oorlog (1618-1648) en door de verwoesting van Siegburg door de Zweedse legers in 1632. De Westerwald productie bereikt in de 17de en in de 18de eeuw hoogtepunten met vele honderden ateliers.

In het vondstmateriaal uit de grachten van Werkeren treffen we reeds fraai versierd Westerwald materiaal aan uit het einde van de 16de eeuw. Meer materiaal is er uit de 17de eeuw. Toch is ook hier nog veel materiaal slechts fragmentarisch aanwezig. Het is voorstelbaar dat in 1661, bij de verbouwing, de grachten opnieuw opgeschoond zijn, maar minder nauwkeurig. En het lijkt er op dat de grachten later ook geschoond zijn, maar ook toen minder intensief.

Uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen de meeste Westerwald scherven. Ook vinden we hier naast de meeste P-kruiken (8 stuks) de rijkst versierde voorwerpen (van de in totaal 36 stuks). Het overgrote deel van de scherven is afkomstig van kannen maar bijzonder ook is een rijk versierde vierkante voorraadfls met tinnen schroefop. Op de vier schouders bevinden zich leeuwenkop appliques in blauw (catnr. 3). Van een tweede exemplaar zijn verschillende scherven gevonden. Fragmenten van één pispot laten een medaillon met een naar rechts kijkende leeuw zien. Een tweede exemplaar heeft een meer geometrische versiering. Apart zijn ook fragmenten en vrijwel complete exemplaren van een potje met tuit (s2-pot-10, catnr. 33) en een tonvormige beker (s2-bek-14, catnr. 1). Eén met vele acanthusbladeren versierde kan heeft ook een ribbel-lijn versiering die aangeduid wordt als 'Federendes Blättchen' en één fragment van een kan heeft als versiering een naar rechts kijkende leeuw en een stuk medaillon waarin een wapen gestaan moet hebben.

Fragmenten van twee kannen zijn waarschijnlijk afkomstig uit Stadtlohn/Vreden. Een exemplaar is bijna compleet met een fantasiewapen en een 3 naast het oor (catnr. 17).

De gracht ten noorden van de hoofdburcht heeft fragmenten van 12 Westerwald voorwerpen aan het licht gebracht, waaronder de restanten van een fraaie s2-kan-7 (catnr. 6) en fragmenten van twee P-kruiken of -flessen (catnr. 2). Hier is ook een scherf met een wapen in medaillon gevonden die als omschrift de naam toont van Adriaen Oxel (catnr. 25). In Delft zijn twee Westerwald pispotten gevonden waarop deze naam ook voor-

Steengoed uit Vreden/Stadtlohn.

komt.⁴ Ze worden gedateerd tussen 1650 en 1750.

De gracht ten zuiden van de hoofdburcht telde zes voorwerpen waaronder een mineraalwaterkruik met het merk Selter. Deze mineraalwaterkruik lijkt eerder bij de bewoning van de voorburcht te horen.

De plaats waar de scherven zijn gevonden zegt niet alles. Zo passen er scherven uit het gebied bij het bruggenhoofd tussen hoofd- en voorburcht aan scherven die helemaal aan de noordzijde in de gracht gevonden zijn.

Rondom de voorburcht zijn aan alle kanten fragmenten van Westerwald voorwerpen te voorschijn gekomen. Aan de zuidzijde fragmenten van 18 voorwerpen, aan de oostzijde 40 en aan de noordzijde 5. Van al deze locaties komen ook één of twee kannen uit Vreden/Stadtlohn. Het merendeel van de vondsten is zeer fragmentarisch, maar van elke locatie komt toch wel een min of meer compleet exemplaar. Aan de oostzijde van de voorburcht zijn de meeste (P) flessen gevonden (11 stuks). Aan de zuidzijde zijn ook fragmenten gevonden van een derde vierkante voorraadfles met leeuwenkop appliques op de schouders. Aan de oostzijde zijn wat meer fragmenten van potten gevonden. Het vroegere Westerwald is rijker versierd en kan zonder enig probleem aan de bewoning van de havezate zelf gekoppeld worden. Het late Westerwald heeft bij de bewoning op de voorburcht gehoord of kan gekoppeld worden aan de boerderij die hier gestaan heeft. We hebben het dan ook over de late vormen die onderdeel uitmaakten van een vooral uitgebreid potten assortiment (waaronder de tuitpot S2-pot-10), kommen en borden. Het materiaal uit Vreden/Stadtlohn dat veel grover van uiterlijk is, heeft ongetwijfeld ook bij de voorburcht/boerderij gehoord.

Steengoed uit Vreden/Stadtlohn

Vreden en Stadtlohn zijn kleinere productiecentra die dicht bij elkaar liggen aan de grens met Nederland in het Duitse Münsterland. Het zijn centra die betrekkelijk laat op gang zijn gekomen met hun productie.⁵ Hun afzetgebied strekte zich ook uit over Overijssel en op de havezate Werkeren vinden we enkele producten uit de 17de eeuw, maar meer uit de late 18de en 19de eeuw. De latere voorwerpen hebben vooral bij de boerderij gehoord.

Uit een winkelinventaris in het stadsarchief in Deventer is bekend dat in 1668 al kannen uit het Münsterland zijn aangekocht, tweemaal zoveel als uit Keulen. Kannen uit Vreden en Stadtlohn werden in Nederland Münsterse kannen genoemd om ze te onderscheiden van de importen uit Westerwald.⁶ Het materiaal uit Vreden/Stadtlohn is veel grover en grauwer van uiterlijk. Ook de geschilderde versiering in blauw is veel primitiever. De baardmanmaskers uit deze centra zijn slecht afgewerkt.

Fragmenten van een tiental baardmankannen met slecht afgewerkte maskers zijn afkomstig uit Vreden/Stadtlohn. Eén exemplaar heeft bovendien onder het masker drie ingekerfde cirkels, wat kenmerkend voor deze productieregio is. Het merendeel dateert uit de 18de eeuw. Kijken we naar de baardmanmaskers dan zien we een lijn van het midden van de 16de eeuw naar het eind van de 18de eeuw, waarbij de maskers van zeer verfijnd afnemen naar klodders ontsierende nauwelijks te herkennen maskers op het materiaal uit Vreden en Stadtlohn. De vroegste maskers komen op kannen uit Keulen/Frechen.

Eén kan is vrijwel compleet, maar lomp uitgevoerd. Een andere grote kan heeft een versiering onder het oor met een ingekraste maat $\frac{3}{4}$. Van de drie voorraadpotten is er één bijna 50 cm hoog (catnr. 31).

Op weer een andere kan (s2-kan-57, catnr. 17) staat een fantasiewapen en het merk 3. Deze kan is een voorbeeld voor een bepaalde afwerking van het oppervlak die 'federendes Blättchen' genoemd wordt. Het nog niet geheel leerdroge oppervlak van de ongebakken kan is dan bewerkt met een fijntandige kam en geeft zo na het bakken een fijne ribbeling onder het glazuur te zien. Deze vorm van afwerking komt veel voor op producten uit Vreden/Stadtlohn.

Kijken we naar de baardmanmaskers dan zien we een lijn van het midden van de 16de eeuw naar het eind van de 18de eeuw, waarbij de maskers van zeer verfijnd afnemen naar klodders ontsierende nauwelijks te herkennen maskers op het materiaal uit Vreden en Stadtlohn. De vroegste maskers komen op kannen uit Keulen/Frechen voor.

Steengoed uit Engeland

Opmerkelijk is de vondst van een Engels kannetje met applique (catnr 27). Op de applique staat een haan afgebeeld met de letters HC. Dit wijst op de naam Henry Crosse, die de bezitter was van de Cock Ale-House in Temple Bar.⁷ Hij stierf in 1681. Deze kan is gemaakt in de Fulham fabriek in Londen. De vraag is natuurlijk hoe zo'n steengoed kannetje uit Engeland op de havezate Werkeren verzeild is geraakt.

Industrieel steengoed

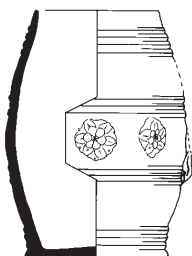
Industrieel steengoed uit Engeland is in Nederland pas na 1735 te vinden.⁸ De productie hiervan kwam in Engeland rond 1700 op gang. Door voor een belangrijk deel een ander

vormenspectrum te kiezen dan het Westerwald steengoed, kon deze productie een afzetgebied veroveren. Maar voordat dit goed en wel op gang was, werd het reeds van de markt verdreven door het eveneens uit Engeland afkomstige creamware.

De vormen die gevonden zijn, zijn beperkt tot kopjes en schoeltjes en enkele kommen. Er zijn bovendien fragmenten gevonden met een scratch blue motief, waarbij lijnen zijn ingekrast die geaccentueerd zijn met kobaltblauw. De meeste voorwerpen komen uit de tussengracht (17 stuks) en de gracht ten oosten van de voorburcht (3 stuks). De andere vindplaatsen leveren telkens één exemplaar op.

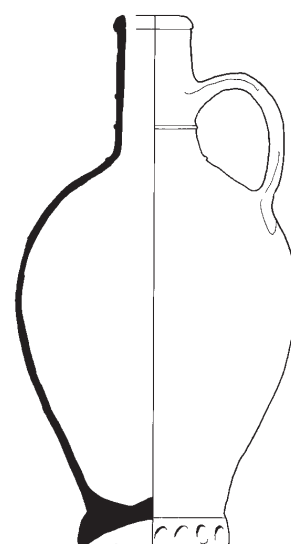
Legenda

1. inventarisnummer
2. code van type
3. datering voorwerp
4. afmetingen (max diam/hoogte/diam voet)
- 5a. materiaal
- 5b. oppervlaktebehandeling
- 5c. versiering
- 6a. bodem
- 6b. oor
- 6c. diversen
7. functie/naam
8. productiecentrum
9. literatuur

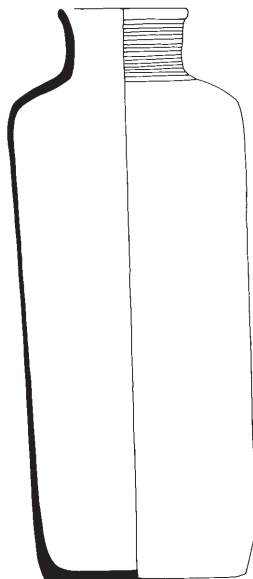
1

1. wer01 1077 8-7, 24, 25; 2. s2-bek-14; 4. 8.8/12.9/7.4
5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobaltblauw; 5c. horizontale ribbels met blauwe banden; blauwe rozetten appliques; 6b. lintoer, krul; 7. beker; 8. Westerwald.

2

1. wer01 1125 8-24, 25; 2. s2-fle-5; 4. 15.0/28.0/8.7;
5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobaltblauw; 5c. blauwe band tussen ribbels op hals; blauwe P; 6a. standring, geknepen; 6b. lintoer; 6c. merk: P; 7. (mineraalwater)fles, P-kruik; 8. Westerwald.

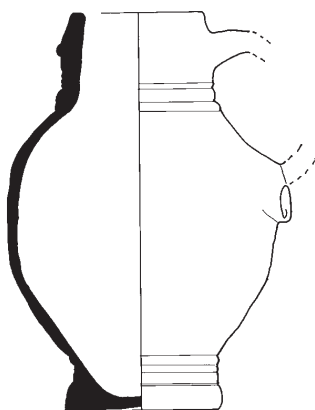
3

1. wer01 1124 8-7, 8-25; 2. s2-fle-12; 3. 1625-1700;
4. 12.1/30.0/10.5; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobalt-
blauw; 5c. leeuwenkop appliques op vier schouders, hals met
schroefdraad; 5d. tinnen schroefdeksel; 6a. standvlak;
6b. geen; 7. (voorraad)fles; 8. Westerwald.

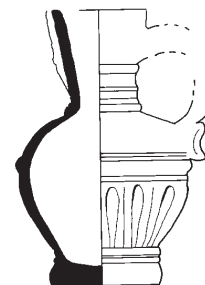
5

1. wer01 1076 8-24; 2. s2-kan-5; 3. 1720-1760;
4. 12.3/15.8/7.6; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobalt-
blauw; 5c. blauwe horizontale banden in reliëf; appliques met
bloemmotief; 6a. standvlak; 6b. lintoor met krul;
6c. aanzet tinnen deksel; 7. kan; 8. Westerwald.

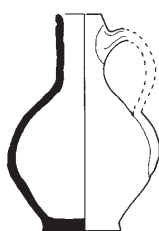
4

1. wer01 825 8-24,25; 2. s2-kan-5; 3. 1700-1750;
4. 15.2/21.0/9.4; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobalt-
blauw; 5c. ronde appliques met wafelpatroon in parelrand op
blauwe ondergrond; 6a. standvoet glad; 6b. lintoor; 7. kan;
8. Westerwald.

6

1. wer01 1072 24-17; 2. s2-kan-7; 3. 1600-1700;
4. 9.4/14.0/6.2; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobaltblauw;
5c. samengekneden rand met leeuwenmasker in blauw; dikke
ribbel op buik met daarboven en -beneden verticale indeling
in vakken in blauw of grijs, geprint; 6a. standvoet, glad;
6b. lintoor, krul; 7. kan; 8. Westerwald.

7

1. wer01 1229 8-24; 2. s2-kan-32; 3. 1500-1600;
4. 7.6/11.4/4.3; 5a. steengoed2; 5b. engobe, zoutglazuur;
6a. lintoor met staart; 7. kan; 8. Raeren.

9

1. wer01 1219 8-25, 7; 2. s2-kan-32; 3. 1700-1800;
5a. steengoed2; 5b. engobe, zoutglazuur; 5c. baardmanmas-
ker, 3 cirkels eronder; 6b. lintoor; 7. kan, baardmankruik;
8. Vreden/Stadtlohn.

8

1. wer01 zn; 2. s2-kan-32; 3. 1650-1700; 4. 10.9/17.6/4.5;
5a. steengoed2; 5b. engobe, zoutglazuur; 5c. slecht
baardmanmasker op hals; 6a. standvlak, afgesneden met de
draad; 6b. lintoor met staart; 7. kan, baardmankruik;
8. Frechen; 9. Van Hees 2002, 52.

11

1. wer01 1203; 2. s2-kan-32; 3. 1700-1800; 5a. steengoed2;
5b. zoutglazuur; 5c. baardmanmasker; 6a. standvlak;
7. kan; 8. Vreden/Stadtlohn.

12

1. wer01 1175 24-12; 2. s2-kan-32; 3. 1700-1800; 5a. steengoed2; 5b. engobe, zoutglazuur; 5c. baardmanmasker, cirkels; 6b. lintoor; 7. kan, baardmankan; 8. Vreden/Stadtlohn.

14

1. wer01 1117 8-7, 24, 25; 2. s2-kan-57; 4. 18.0/27.9/-; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobaltblauw; 5c. stempelindrukken op schouder; medaillons met o.a. leeuw op buik; 6a. standvlak; 6b. lintoor; 7. kan; 8. Westerwald.

13

1. wer01 822 8-18; 2. s2-kan-48; 3. 1700-1800; 4. 12.0/16.5/7.2; 5a. steengoed2; 5b. engobe, zoutglazuur; 6a. standvlak; 6b. lintoor, staart; 7. kan; 8. Vreden/Stadtlohn?

15

1. wer01 1148 28-2, 7; 2. s2-kan-57; 3. 1700-1800; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobaltblauw; 5c. boogversiering in blauw op schouder; 6b. lintoor; 7. kan; 8. Vreden/Stadtlohn.

16

1. wer01 1147 22-8; 2. s2-kan-57; 3. 1700-1800;
5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobaltblauw; 5c. stempelin-
drukken en boogversiering in blauw op schouder;
6b. lintoer; 7. kan; 8. Vreden/Stadtlohn;

18

1. wer01 1265 24-15; 2. s2-kan-62; 3. 16B; 5a. steengoed2;
5b. engobe, zoutglazuur; 5c. band van appliques met daaron-
der tekstband; 7. kan, boerendanskan; 8. Raeren.

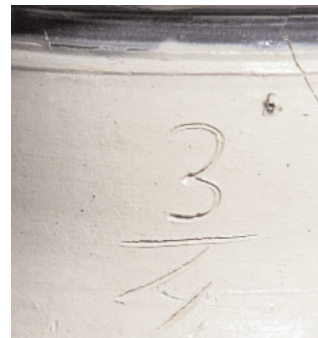
17

1. wer01 1149 8-24, 25, 43; 2. s2-kan-57; 3. 1840-1860;
4. 22.5/-/10.7; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobaltblauw;
5c. groeven in blauw op hals; bloemenrank tegenover oor in
blauw; naast oor blauwe 3; federendes Blättchen;
6b. lintoer, staart; 6c. merk: 3; 7. kan; 8. Vreden/Stadtlohn.

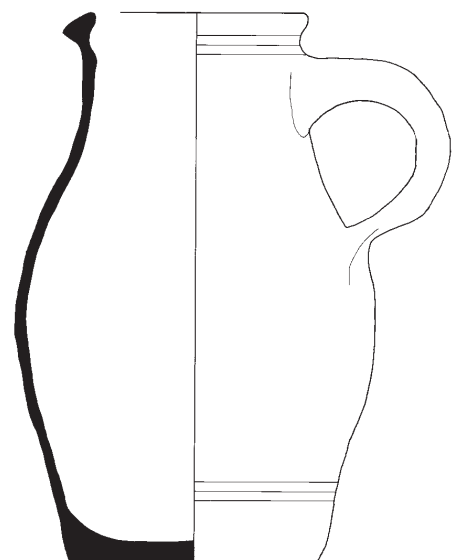
19

1. wer01 1226; 2. s2-kan-66; 3. 1550-1650; 4. 11.3/13.6/6.5;
5a. steengoed; 5b. uitw ijzerengobe en zoutglazuur;
5d. ribbel onder hals; 6a. standvlak; 6b. lintoor vert; 7. kan.

20

1. wer01 1118 8-43; 2. s2-kan-69; 3. 1700-1750;
4. 19.0/29.0/14.8; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobalt-
blauw; 5c. bladerkrans in blauw onder oor, ingekrast 3/4;
6a. standvlak; 6b. lintoor; 7. kan; 8. Vreden/Stadtlohn.

21

1. wer01 1236 8-25; 2. s2-kan; 3. 1550-1600; 5a. steengoed2; 5b. engobe, zoutglazuur; 5c. baardmanmasker; 7. kan, baardmankruik; 8. Raeren.

23

1. wer01 1201 30-2; 2. s2-kan; 3. 16B; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur; 5c. medaillon met wapen; 7. kan; 8. Keulen/Frechen.

22

1. wer01 1204 8-25; 2. s2-kan; 3. 1650-1700; 5a. steengoed2; 5b. engobe, zoutglazuur; 5c. applique met gekroond hart; 7. kan; 8. Frechen; 9. Gaimster 1997, 222 afb 110.

24

1. wer01 1179 24-17; 2. s2-kan; 3. 1600-1700; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur; 5c. appliques met tekst; 7. kan; 8. Keulen/Frechen.

25

1. wer01 1035 6-3 21-12; 2. s2-kan; 5a. steengoed2;
5b. zoutglazuur, kobaltblauw; 5c. applique met stylistisch
wapen, tekst: ADRIAEN OXEL; 7. kan; 8. Westerwald;
9. Bult 1992, 183.

27

1. wer01 1216 8-22; 2. s2-kan; 3. 1650-1681; 4. 12.5/-/5.4;
5a. steengoed2; 5b. engobe, zoutglazuur; 5c. applique met
naar rechts kijkende haan; HC (Henry Crosse); 6a. standvlak;
6b. lintoer met staart; 7. kan; 8. Engeland; 9. Horne 1985, 10.

26

1. wer01 1073 28-11; 2. s2-kan; 5a. steengoed2;
5b. zoutglazuur, kobaltblauw; 5c. zittende vrouw met kap,
spelend op een harp; 7. kan; 8. Westerwald.

28

1. wer01 1169 21-12; 2. s2-kan; 4. 1700-1800; 5a. engobe,
zoutglazuur; 5b. baardmanmasker, slecht afgewerkt;
6a. standvlak; 6b. lintoer; 7. kan, baardmankruik;
8. Vreden/Stadtlöhn.

29

1. wer01 1207 28-2; 2. s2-kan; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur; 5c. baardmanmasker; 7. kan; 8. Vreden/Stadtlohn;

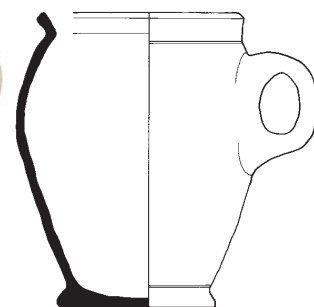
30

1. wer01 1205 28-17; 2. s2-kan; 3. 1700-1800; 5a. steengoed2; 5c. rechthoekige appliques met fantasiewapen en initialen IS; 7. kan; 8. Vreden/Stadtlohn.

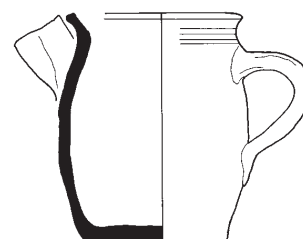
31

1. wer01 1075 8-24, 25; 2. s2-pot-6; 3. 1700-1750; 4. 29,5/49,0/21.0; 5a. steengoed2; 5b. inw en uitw zoutglazuur; 6a. dubbele standring geknepen; 6b. twee hor lintoor; 6c. drie vingerindrukken aan beide zijden oren; 7. pot.

32

1. wer01 1075 8-25; 2. s2-pot-8; 3. 1690-1740;
4. 12.8/15.8/8.0; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobaltblauw; 5c. drie blauwe stippen tegenover oor; 6a. standvlak; 6b. lintoor; 7. pot; 8. Westerwald;

33

1. wer01 1067 8-8; 2. s2-pot-10; 3. 17501775; 4. 10.9/12.3/8.6;
5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur, kobaltblauw; 5c. onder en boven blauwe banden; rondom tuit krans van ovalen in blauw;
6a. standvlak; 6b. lintoor, met vingerindruk onder oor; 6c. tuit; 7. pot; 8. Westerwald.

34

1. wer01 1238 30-3; 2. s2-sne; 3. 16B; 5a. steengoed2; 5b. zoutglazuur; 5c. applique: zittende naar rechts kijkende leeuw; 7. snelle; 8. Siegburg.

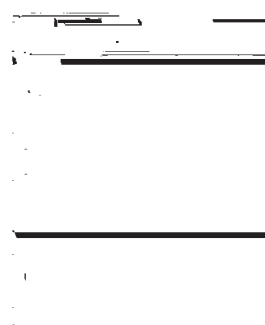
36

1. wer01 1266 zn; 2. s2-sne; 3. 1525-1550; 5a. engobe, zoutglazuur; 5c. appliques met zondeval; 7. snelle; 8. Keulen/Frechen; 9. Vandenbulcke en Groeneweg 1988, 346.

35

1. wer01 1264 24-3; 2. s2-sne; 3. 1550-1575; 5a. steengoed2; 5b. engobe, zoutglazuur; 5c. twee fluitspelende mannen: Lazarus en de rijke man; 7. snelle; 8. Raeren; 9. Mayer 1977, 196 afb. 23 en 200.

37

1. wer01 1230 8-6; 2. s2-zal-2; 3. 1650-1750; 4. 4.5/6.7/3.6; 5a. steengoed2; 5b. inw en uitw zoutglazuur; 6a. standvoet hoog; 7. zalfpot;

1:2

1:2

38

1. wer01 1231 8-25; 2. s2-zal-2; 3. 1650-1750; 4. 4.5/5.7/3.2; 5a. steengoed2; 5b. inw en uitw zoutglazuur; 6a. standvoet; 7. zalfpot.

1:2

40

1. wer01 1274 8-8; 2. s3-kop-3; 3. 1740-1760; 4. 7.4/3.8/3.4; 5a. steengoed3; 5b. zoutglazuur; 6a. standring glad; 7. kop; 8. Engeland.

1:2

39

1. wer01 1270 8-8; 2. s3-bor-1; 3. 1740-1760; 4. 11.6/3.1/4.3; 5a. steengoed3; 5b. zoutglazuur; 5c. ingekraste waaier patronen; 6a. standring glad; 7. bord; 8. Engeland.

Majolica

Majolica is in de Nederlanden vooral gemaakt vanaf het midden van de 16de tot in de 17de eeuw. Majolica is gemaakt van zeer fijne, gezeefde kleisoorten, voornamelijk de tertiaire kleien uit het gebied tussen Maas en Rijn, waaraan ongeveer een derde deel fijne kalk is toegevoegd. Van dit mengsel zijn eerst biscuits gebakken. Daarna werd het voorwerp al dan niet voorzien van een decoratie en tinglazuur. In de loop van de 17de eeuw onderging het productieproces technische veranderingen, waardoor we vanaf dat moment van faïence producten spreken. Het majolica productie proces verdween grotendeels, maar bleef toch nog tot zelfs in de 20ste eeuw in gebruik, vooral in Friesland. In de loop der jaren onderging de decoratie vele veranderingen. Waren het in de 16de eeuw nog voornamelijk dambordmotieven, in de eerste helft van de 17de eeuw waren het vooral imitatie Chinese voorstellingen. Daarna werden het weer florale motieven en landschappen in blauw. De 18de en 19de eeuw leverden weer grove polychrome motieven waarin naast blauw vooral de kleuren paars en geel gebruikt zijn.

Ten noorden van de hoofdburcht zijn geen majolica fragmenten gevonden. Uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht daarentegen wel. Uit de vroege periode rond 1600 dateren fragmenten van vier polychrome borden waarvan één exemplaar een dambordmotief heeft. Ook is waarschijnlijk een fragment van een polychrome siroopkan gevonden. Uit het midden van de 17de eeuw dateren fragmenten van twee borden met een imitatie Chinese versiering. Fragmenten van 19 borden hebben overwegend een floraal motief en kunnen in de tweede helft van de 17de of in de eerste helft van de 18de eeuw gedateerd worden. Uit die periode dateert ook een kom met een landschapsmotief (catnr. 50). Vijf fragmenten met een paars/blauw/gele versiering dateren uit de 18de eeuw. Opvallend zijn de vondsten uit de gracht ten zuiden van de hoofdburcht. Hieruit komen een fragment van een kom en fragmenten van 4 spreukborden en mogelijk zelfs van een vijfde. De spreukborden dateren uit het midden van de 19de eeuw en hebben een blauwe, paarse en soms gele versiering. De spreuken zijn: 'zijt bedaard in al ú doen' (catnr. 45),

'mensch leeft, vroom en goed' (catnr. 47), 'voor spijs en drank de gever dank' (catnr. 48) en 'mensen vrees leg.....st....' (catnr. 46). Het gaat hier om een late uitvoering van het type m-bor-3. In 2005 zijn in de buitenste gracht van de havezate de Kranenburg in Zwolle een stuk of 70 spreukborden gevonden. Zij hebben gehoord bij de bewoners van een van de bouwhuizen, zoals de spreukborden van Werkeren gehoord hebben bij de bewoners van de boerderij. De herkomst van de borden is Friesland, en ze komen allemaal uit de fabrieken van Van Hulst en Tjallingii in Harlingen.⁹

Uit de gracht ten zuiden van de voorburcht komen fragmenten van vier borden en een kom met een polychrome versiering van rond 1600. Van twee borden en een kom zijn er fragmenten gevonden met een Chinese imitatie versiering. Tien

fragmenten van borden en een kom dateren uit de tweede helft van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw.

Uit de gracht ten oosten van de voorburcht komen geen vroeg dateerbare scherven. Alle scherven, inclusief een 19de-eeuwse bodemscherf van een spreukbord, dateren uit de tweede helft van de 17de tot in de 19de eeuw. Drie borden zijn vrij compleet, het ene bord met een fantasiewapen uit Harlingen¹⁰ (catnr. 41), het tweede met een fruitmand uit Harlingen¹¹ (catnr. 43) en het derde met huizen in een landschap uit Makkum¹² (catnr. 42). De overige scherven laten florale motieven zien, maar ook zes landschappen en twee centrale sterren. Uit de gracht ten noorden van de voorburcht komt maar een scherv uit de tweede helft van de 17de of de eerste helft van de 18de eeuw.

Spreukbord dat waarschijnlijk afkomstig is uit de Tjallingii fabriek in Harlingen (1840-1860).

41

1. wer01 505 89; 2. m-bor-3; 3. 1650-1750; 4. 35.0/5.0/12.7;
5a. majolica; 5b. tinglazuur, kobaltblauw; loodglazuur;
5c. vlag: wit; spiegel: fantasiewapen in blauw; 6a. standing
glad; 7. bord; 8. Friesland, Harlingen.

42

1. wer01 504 89; 2. m-bor-12; 3. 1650-1750; 4. 34.0/8.8/12.5;
5a. majolica; 5b. tinglazuur, loodglazuur; 5c. gebouwengroep
aan water; 6a. standing glad; 7. bord; 8. Friesland, Makkum.

43

1. wer01 10 28-2, 6; 2. m-bor-13; 3. 1650-1750;
4. 30.0/5.2/11.1; 5a. majolica; 5b. tinglazuur, kobaltblauw;
loodglazuur; 5c. vlag: golflijnen; spiegel: fruitmand in blauw;
6a. standing glad; 7. bord; 8. Friesland, Harlingen.

45

1. wer01 1 8-43; 2. m-bor-3; 3. 1700-1800; 4. 22.0/5.0/10.0;
5a. tinglazuur, kobaltblauw, mangaan; loodglazuur;
5b. vlag: concentrische cirkels en streepjes in blauw; vlag:
tekst in paars; 5c. ZIJT BEDAARD IN AL U DOEN;
6a. standing glad; 7. bord; 8. Friesland, Harlingen.

44

1. wer01 3 22-5; 2. m-bor-3; 3. 1700-1800; 5a. majolica;
5b. tinglazuur, kobaltblauw, mangaan, chromaatgeel;
5c. vlag: paarse en gele banen; spiegel tekst en meanders in
paars; 5d. tekst is moeilijk leesbaar, ontbreekt deels;
6a. standing glad; 7. bord; 8. Friesland.

46

1. wer01 5 8-43; 2. m-bor-3; 3. 1700-1800; 5a. majolica;
5b. tinglazuur, kobaltblauw, mangaan; 5c. spiegel: tekst in
paars; 5d. MENSCHEN VREES LEGT ... ST ...; 6a. standing
glad; 7. bord; 8. Friesland, Harlingen.

47

1. wer01 2 8-43; 2. m-bor-3; 3. 1700-1800; 5a. majolica; 5b. tinglazuur, kobaltblauw, mangaan; 5c. spiegel: tekst in paars; 5d. MENSCH LEEFT, VROOM EN GOED; 6a. standring glad; 7. bord; 8. Friesland, Harlingen.

49

1 wer01 1928 8-1; 2 m-bor-3; 3 1700-1800; 5a majolica; 5b tinglazuur, kobaltblauw, mangaan; 5c spiegel: tekst in paars; 5d NA REGEN VOLGT ZONESCHIJN; 6a standring glad; 7 bord; 8 Friesland, Harlingen.

48

1. wer01 4 8-43; 2. m-bor-3; 3. 1700-1800; 5a. majolica; 5b. tinglazuur, kobaltblauw, mangaan; 5c. spiegel: tekst in paars; 5d. VOOR SPIJS EN DRANK DE GEVER DANK; 6a. standring glad; 7. bord; 8. Friesland, Harlingen.

50

1. wer01 50 8-25; 2. m-bor-12; 3. 1650-1750; 4. 30.0/8.0/12.5; 5a. tinglazuur, kobaltblauw; zoutglazuur; 5b. spiegel: huis aan water in blauw; 6a. standring glad; 7. bord; 8. Friesland, Harlingen.

Faience

Faience is gemaakt van dezelfde grondstoffen als majolica. Er werd nog meer aandacht aan de samenstelling van de klei besteed. De Doornikse aarde (mergel) was een onmisbaar onderdeel. Hét grote verschil is echter het productieproces, waardoor een fijner product op tafel komt. (Majolica) borden werden nu niet meer in de oven gestapeld, gescheiden door proenen, waardoor littekens op de spiegel van het bord ontstonden maar gestapeld in kokers, gescheiden door pennen aan de onderzijde. Bovendien werd de onderzijde van de borden nu ook voorzien van tinglazuur. Het resultaat was een meer op Chinees porselein lijkend product dat beter met deze importen kon concurreren dan het majolica goed. In een in 1794 verschenen publicatie van Paape 'De plateelbakker of Delftsch aardewerkmaaker' wordt de samenstelling van de klei en productiewijze uitvoerig beschreven.¹³

Het vroegste faience is ontstaan als concurrent van Chinees porselein, waardoor het imitatie Chinese afbeeldingen heeft. We spreken dan globaal over het einde van het eerste kwart en het tweede kwart van de 17de eeuw. In de tweede helft van de 17de eeuw verschijnen al ontbijtbordjes als vervangers van de houten teljoren. Dan komen ook de eerste oer-Hollandse afbeeldingen op faience voorwerpen. Het vormenspectrum wordt eveneens uitgebreid. In de loop van de 18de eeuw moet het faience weer sterker concurreren met het Chinese porselein en vanaf ongeveer het midden van die eeuw komen de Engelse industriële importen op de Nederlandse markt die het begin inluiden van het einde van het faience goed. Tegen deze achtergrond moeten we de vondsten van Werkeren bekijken.

De meeste faience producten komen uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht. Het betreft ongeveer 100 stuks. De vroegste producten bestaan uit borden met een fijne imitatie Chinese versiering in blauw. Hiervan zijn fragmenten van vijf stuks teruggevonden. Daarnaast zijn er fragmenten van twee ploischotels met een soortgelijke versiering in blauw (catnr. 58). De rest van de borden is gewoon wit of kent een blauwe versiering en dateert uit de tweede helft van de 17de of de eerste helft van de 18de eeuw. Ook de eerste witte ontbijtbordjes, de vervangers van de houten teljoren, komen we hier tegen. Uit de eerste helft van de 18de eeuw dateert bijvoorbeeld ook een bord met een lauwerkrans. De spreuk missen we, maar komen we op andere plekken wel tegen. Er zijn fragmenten van 20 zalfpotten gevonden, waarvan vier min of meer compleet. Bijzonder zijn de fragmenten van een (kop en) schoteltje waarop een imitatie scratch blue versiering te zien is. Deze versiering behoorde tot het Engelse steengoed dat hier rond 1740 te krijgen was. Gewonere kopjes met een blauwe versiering kunnen vooral in de periode 1675-1750 gedateerd worden.

Opmerkelijk zijn ook de fragmenten van een kop en schotel die wijzen op de Oranje gezindheid van de gebruikers (catnr. 53). De versiering lijkt te wijzen op Willem IV (1711-1751) of Willem V (1748-1806).

De gracht aan de zuidzijde van de voorburcht telt maar een zevental exemplaren faience goed, maar wel 4 zalfpotten; het vroegste stuk is een fragment van een imitatie kraakporseleinen bord.

De gracht ten oosten van de voorburcht heeft ongeveer 55 stuks faience opgeleverd, merendeels borden. Er bevinden zich hieronder fragmenten van vijf borden en een kom met een imitatie Chinees porseleinen versiering. Het meeste materiaal is echter globaal in de tweede helft van de 17de of de eerste helft van de 18de eeuw te dateren. Dat geldt ook voor een vrij complete kom met een meer Hollands dan Chinees motief. Uit die 18de eeuw komen onder andere fragmenten van drie paars gekleurde spreukborden met lauwerkrans. Een achttal voorwerp is polychroom gekleurd, waaronder de schamele fragmenten van een kopje met een oranje gezinde tekst. Twee bodems van grote vazen die tot kaststellen behoord hebben hadden een versiering in blauw, maar vormden niet één paar.

De gracht ten noorden van de voorburcht telt slechts vijf scherven, alle uit de 18de eeuw.

51

1. wer03 113 22-3; 2. f-bor-3; 3. 22.0/3.6/11.1; 4. 1650-1750; 5a. tinglazuur, kobaltblauw; 5b. spiegel versierd met wentelend wiel; 6a. standvlak; 7. bord.

52

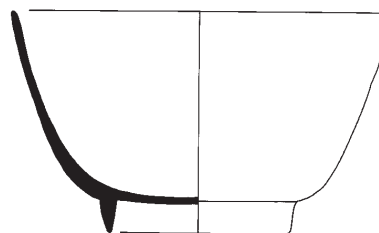
1. wer01 134; 2. f-bor-5; 3. 1700-1725; 4. 22.0/3.0/6.5;
5a. tinglazuur; 5b. wit; 6a. standvlak; 7. bord; 9. Baart 1990,
28 nr 56.

1:2

53

1. wer01 484 8-8; 2. f-bor-8; 4. 11.5/2.2/6.0; 5a. faience;
5b. tinglazuur, polychroom; 5c. polychrome versiering met
letters W; (V)HF(O); PVOR; 5d. oranje gezind; 6a. standring
glad; 7. (kop en) schotel.

54

1. wer01 206 28-2; 2. f-kom-1; 3. 1550-1750; 4. 21.0/11.5/10.0;
5a. faience; 5b. tinglazuur, blauw; 5c. inw: bamboe design en
symbolen; uitw: stylistische bloempatronen; 6a. standring
glad; 7. kom.

1:2

55

1. wer01 150 8-25; 2. f-kop-1; 3. 1650-1750; 4. 7.1/4.2/3.5;
5a. faience; 5b. tinglazuur, kobaltblauw; 5c. inw: ovaal in
blauw op bodem; uitw: bladmotief met fantasievissen;
6a. standing glad 7. kopje.

1:2

56

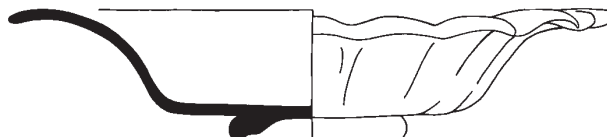
1. wer01 151 8-7,25; 2. f-kop-1; 3. 1650-1750; 4. 6.9/4.3/3.1;
5a. faience; 5b. tinglazuur, kobaltblauw; 5c. uitw: 7 panelen
met bloemmotief; inw: eierlijst; 6a. standing glad; 7. kopje.

1:2

57

1. wer01 486 8-8,13; 2. f-kop-1; 3. 1725-1750; 4. 7.0/3.9/3.0;
5a. faience; 5b. tinglazuur, kobaltblauw; 5c. uitw: bloemmotief
met patrijs; 6a. standing glad; 7. kopje.

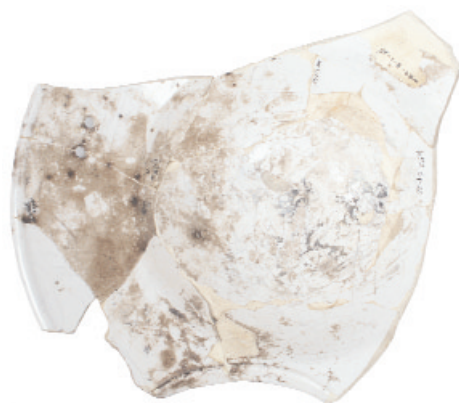
58

1. wer01 72 8-25; 2. f-plo-2; 3. 1650-1700; 4. 32.0/8.0/8.5;
5a. faience; 5b. tinglazuur, kobaltblauw; 5c. spiegel en knor-
ren versierd in imitatie Chinees decoratie; 6a. standing glad;
7. ploischotel.

59

1. wer01 67 28-6; 2. f-plo-3; 3. 1650-1675; 4. 40.0/-/-;
5a. faience; 5b. wit, brede knorren; 6a. standing glad ont-
breekt; 7. ploischotel.

60

1. wer01 200 8-25; 2. f-sbe-1; 3. 1750-1800; 4. 20.0/7.3/8.2;
5a. faience; 5b. tinglazuur; 5c. wit; 6a. standing glad;
7. scheerbekken.

Porselein

Porselein was al bekend in de tweede helft van de 16de eeuw, maar de belangstelling kwam pas goed in beeld toen een in beslag genomen (gekaapt) Portugees schip in 1602 in Middelburg geveild werd. De lading van het schip bestond voor een groot deel uit Chinees porselein. Een nog grotere run vond plaats bij de veiling van een gekaapt schip in 1604 in Amsterdam. Het gevolg was dat de VOC in dit product ging handelen. Een ander gevolg was dat de traditionele Hollandse plateelbakkers een antwoord probeerden te vinden op deze zeer bedreigende concurrent. Porselein kon in Europa nog niet gemaakt worden. Het proces bleef vele decennia lang geheim. In de eerste helft van de 17de eeuw kunnen we porselein beschouwen als een eliteproduct. In het laatste kwart van die eeuw komt het echter in zo'n grote mate op de markt, dat we het in alle huishoudens tegenkomen.

Bij het opgraven van de grachten van Werkeren komt het grootste deel van het porselein uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht en uit de gracht ten oosten van de voorburcht. Uit de gracht ten noorden van de hoofdburcht komen slechts drie exemplaren, een kom en twee bordjes. De gracht tussen

hoofd- en voorburcht levert 33 stuks op waaronder 11 schoteltjes en 16 kopjes. Hiervan horen er zes tot de zogenaamde Capucijnerwaar omdat ze een koffiebruine kleur hebben (catnr. 62). Naast deze twee vormen zijn er fragmenten van een bord, een flesje, een deksel en een kom gevonden. Alles dateert uit de tweede helft van de 17de en de 18de eeuw. Een bodem van een kopje is bovenglazuur geschilderd en van Europees porselein. De datering is 19de eeuw. Uit de gracht ten oosten van de voorburcht komt een gelijk exemplaar. Ten zuiden van de hoofdburcht is in de gracht slechts één scherf gevonden en ten noorden van de voorburcht vijf. Bij de voorburcht komen de meeste scherven natuurlijk uit de oostelijke gracht. Het zijn er 13 stuks waarvan 10 behoren tot schoteltjes en 3 tot kopjes. Hier is ook verontreiniging aangetroffen. Drie scherven behoren tot zogenaamd Europees porselein en dateren uit de 19de of 20ste eeuw. Aan de zuidzijde zijn slechts twee scherven gevonden.

Voor het porselein geldt dat het opvallend is dat de vroege periode, de eerste helft van de 17de eeuw geheel ontbreekt.

61

1. wer01 414 8-7; 2. p-bor-1; 3. 1650-1750; 4. 11.0/2.3/6.1; 5a. porselein; 5b. veldspaat, onderglazuur blauw; 5c. inw: servetwerk met op spiegel vier lotusfiguren opgevuld met bloemmotieven; uitw: bladmotief; 6a standing glad; 7 bord, (kop en) schotel; 8 China.

62

1. wer01 223 8-24; 2. p-kop-1; 3. 1650-1750; 4. 6.7/4.2/3.4; 5a. porselein; 5b. veldspaat, onderglazuur blauw; capucijnerwaar; 5c. inw: servetwerk in blauw; uitw: bruin; 6a. standing glad; 7. kop (en schotel); 8. China.

Industriële keramiek

In een notendop kunnen we de opkomst en ontwikkeling van de industriële keramiek het beste als volgt beschrijven. De vroegste industriële keramiek bestaat uit Engels steengoed dat vanaf 1700 is vervaardigd. Het lijkt er op dat het in Nederland nauwelijks voor 1735 op de markt kwam met een hoogtepunt tussen 1740 en 1760.¹⁴ Het werd direct al verdrongen door het Engelse creamware dat vanaf circa 1765 uitgebreid op de markt kwam. Dat werd na 1836 weer verdrongen door de industriële keramiek uit Maastricht van de fabrieken van Petrus Regout.

Ten noorden van de hoofdburcht komen twee scherven uit de gracht. Een scherv heeft een transferprint en de ander een versiering van zogenaamd vloeiblaauw. Dit wijst er op dat deze scherven niet meer tot de bewoning van de havezate hebben gehoord. Ze dateren uit het midden van de 19de eeuw. Uit de tussengracht komen maar liefst 15 creamware voorwerpen. Uit de 19de eeuw dateren verder wat kopjes met een boerenbont uiterlijk, vloeiblaauw decor en een viertal koffie- of theepotten van lusterwaar. Deze 19de-eeuwse keramiek hoort duidelijk bij de boerderij. Ten zuiden van de hoofdburcht komen ook scherven voor van vijf boerenbont kopjes en twee witgoed voorwerpen.

De gracht aan de oostzijde van de voorburcht heeft slechts twee creamware voorwerpen opgeleverd. De overige 20 stuks zijn allemaal te dateren in de 19de eeuw en hebben een handbeschilderde bovenglazuur versiering, een drukdecor of een versiering in vloeiblaauw. De gracht aan de zuidzijde van de voorburcht telt twee scherven, een van witgoed en de ander met een vloeiblaauw versiering.

1:2

64

1. wer01 272 8-44; 2. iw-bor-3; 3. 1750-1800; 4. 11.0/2.5/6.5; 5a. industrieel wit, creamware; 5b. loodglazuur; 6a. standring glad; 7. bord (kop en schotel); 8. Engeland.

1:2

63

1. wer01 280 8-43; 2. iw-bor-1; 3. 1850-1900; 4. 12.3/2.9/7.0; 5a. industrieel wit; 5b. loodglazuur; 5c. drukdecor in roze; 5d. 5 (blindmerk); 6a. standring glad; 7. bord (kop en schotel).

1:2

65

1. wer01 251 8-13; 2. iw-kop-1; 3. 1840-1865; 4. 7.8/4.6/3.8; 5a. industrieel wit; 5b. loodglazuur, kobaltblauw; 5c. boogjes met ovalen van stippen in vloeiblaauw; 6a. standring glad; 7. kop (en schotel); 8. Maastricht, Regout.

Witbakkend goed

Witbakkend goed is gemaakt van een tertiaire klei. Deze zee-klei wordt gevonden in de streek ten oosten van de Maas, in het Nederrijnse gebied. Deze tertiaire zee-klei is 6-22 miljoen jaren geleden gesedimenteerd en bevat vrijwel geen ijzer. Daarom blijft de scherf bij het bakproces wit. Afhankelijk van lokale verontreiniging of bijmengingen kleurt de scherf licht afwijkend. Er is gedurende de gehele Late Middeleeuwen en daarna handel in witbakkende klei geweest. Ook lokale pottenbakkers buiten dit gebied bakten producten van witbakkende klei in dezelfde ovens als hun roodbakkend goed.

Ten noorden van de hoofdburcht komen zeven stuks witbakkende voorwerpen uit de gracht die alle uit de 17de eeuw dateren. Twee hiervan zijn gemaakt van zogenaamde Hafnerwaar, afkomstig uit het gebied rondom Keulen. Uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen scherven van een zestigtal voorwerpen zoals kannen, potten, kommen, vijf komforen (catnr. 70), vergieten en maar liefst 16 zalfpotten (catnr. 71 en 72). Deze zijn alle van inheemse makelij en hebben een door het loodglazuur geelkleurend of door toevoeging van koperoxide groenkleurend uiterlijk. Drie scherven zijn afkomstig van Hafnerwaar, twee grappen en een deksel. De datering van dit materiaal betreft voornamelijk de 17de eeuw. Uit het tweede en derde kwart van de 19de eeuw komt

een vijftal Rijnlandse borden die door het loodglazuur geel opkleuren. Ze zijn met de draad van de draaischijf afgesneden. De versiering is polychroom en bestaat uit de kleuren donkerbruin, rood en groen. Het zijn concentrische cirkels met daarbinnen stilistische motieven. Op twee exemplaren kunnen we een deel van de tekst lezen en het woord 'morgen' ontcijferen. Eén exemplaar toont een deel van een jaartal: 185.. (catnr. 67, 68, 69)

Van de 18 stuks keramiek die in de gracht ten zuiden van de voorburcht zijn gevonden, is een deel aan het eind van de 16de of in de 17de eeuw te dateren. Het betreft fragmenten van grappen, koppen en zalfpotten van inheemse makelij; er zijn echter ook fragmenten van een viertal grappen van zogenaamde Hafnerwaar uit de buurt van Keulen en van een vijftal borden uit het Wezergebied. Er is hier geen jonger materiaal gevonden.

Uit de gracht aan de oostzijde van de voorburcht komen fragmenten van 28 stuks keramiek, voornamelijk uit de 17de eeuw, maar ook uit de 19de eeuw. Slechts één voorwerp is vrij compleet aanwezig: een klein vergiet (w-ver-2, catnr. 66). De rest is slechts fragmentarisch bewaard gebleven, waaronder niet alledaagse zaken als een grote voet van een kandelelaar of een bord met pootjes. Twee grape fragmenten zijn van Hafnerwaar. De voorwerpen uit het tweede en derde kwart van de 19de eeuw zijn witte borden uit het Rijnland.

66

1. wer01 350 8-43; 2. w-bor-4; 3. 1850-1875; 4. 21.0/5.6/10.0; 5a. witbakkend; 5b. loodglazuur, koperoxide, ijzerioxide; 5c. cirkels in donkerbruin, stilistisch motief; 5d. tekstmorgen....; 6a. standvlak; 7. bord; 8. Nederrijn.

67

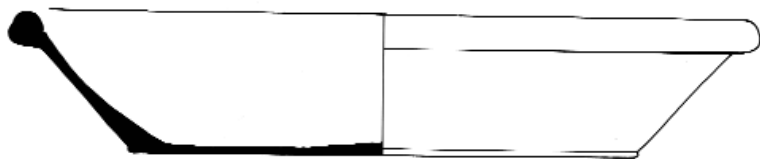
1. wer01 351 8-43; 2. w-bor-4; 3. 1850-1875; 4. 20.0/5.9/10.0; 5a. witbakkend; 5b. loodglazuur, koperoxide, ijzerioxide; 5c. concentrische cirkels donkerbruin; stilistisch motief; 5d. tekst; 6a. standvlak; 7. bord; 8. Nederrijn.

1:2

70

1. wer01 339 8-2; 2. w-ver-2; 3. 1600-1700; 4. 12.0/8.5/-;
5a. witbakkend; 5b. loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. 2 horizontale worstoren; 7. vergiet.

68

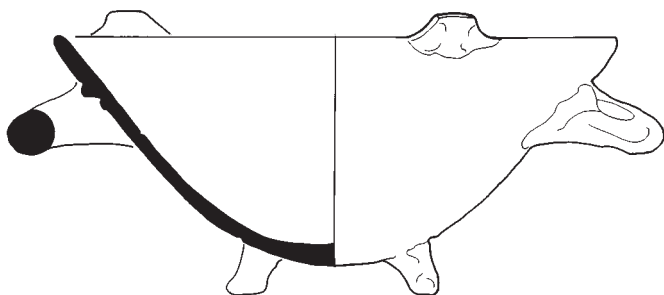
1. wer01 349 8-43; 2. w-bor-4; 3. 1850-1875; 4. 39.0/6.7/24.3;
5a. witbakkend; 5b. loodglazuur, koperoxide, ijzeroxide;
5c. concentrische cirkels donkerbruin; stilistisch motief;
5d. tekst; 6a. standvlak; 7. bord; 8. Nederrijn.

1:2

71

1. wer01 362 8-25; 2. w-zal-1; 3. 1600-1700; 4. 4.6/4.1/3.0;
5a. witbakkend; 5b. inw loodglazuur; 6a. standvlak; 7. zalfpot.

69

1. wer01 348; 2. w-kmf-1; 3. 1600-1700; 4. 30.0/13.3/-;
5a. witbakkend; 5b. loodglazuur, koperoxide; 5c. uitw groen;
6a. driepoot; 7. komfoor.

1:2

72

1. wer01 361 8-25; 2. w-zal-1; 3. 1600-1700; 4. 4.6/3.9/2.8;
5a. witbakkend; 5b. loodglazuur; 6a. standvlak; 7. zalfpot.

Roodbakkend goed

Roodbakkend aardewerk is gemaakt van jonge Holocene rivierklei of van Pleistocene oude rivierklei. Die laatste komt bijvoorbeeld voor in het gebied tussen Bergen op Zoom en Oosterhout. Beide soorten bevatten veel ijzeroxide, waardoor het baksel rood kleurt. IJzeroxide trekt zuurstof aan. Wordt er bij het stookproces zuurstof onttrokken (reducerend afstoken) dan kleurt het aardewerk grijs tot zwart.

Holocene rivierklei komt bijna overal voor in Nederland, maar vooral in het westen. Klei hoeft niet lokaal gewonnen te zijn. Al vanaf de 13de eeuw vinden er transporten plaats van klei voor het proces van potten bakken.

In de meeste steden zijn een of meerdere pottenbakkerijen geweest. Slechts enkele van deze bedrijven of complexen van bedrijfjes groeiden uit tot regionale of supra regionale centra. Het gevolg daarvan is dat de grote groep roodbakkend aardewerk moeilijk te classificeren of tot een vormtypologie terug te brengen is. Dit probleem wordt met name ondervonden bij de vele verschillende grape-vormen. Bepaalde vormen uit de Bergen op Zoomse centra worden in geheel Nederland gevonden en herkend. Maar pottenbakkers elders in het land kopieerden de vormen, waardoor men zou kunnen spreken van een mode naar Bergen op Zoom. De echte Bergen op Zoomse producten zou je dan alleen aan een specifiek stempel kunnen herkennen. Maar ook dat is niet helemaal waar. Verschillende pottenbakkerijen in Bergen op Zoom hadden heel specifieke vormen, bijvoorbeeld de kachelpan, die lokale producten van de markt verdrongen omdat ze goedkoper geproduceerd konden worden. Kortom, binnen de hele vormtypologie vormt het roodbakkend aardewerk een lastige groep. Het materiaal uit de gracht van Werkeren is onderverdeeld naar vormen. Binnen de vormen kan er sprake zijn van verschillende herkomsten.

Bakpannen

Het meest voorkomende type bakpan is de r-bak-8 die een lage variant heeft, de r-bak-12. Beide typen zijn grotendeels aan Bergen op Zoom toe te schrijven. Ten noorden van de hoofdburcht komen uit de gracht drie exemplaren, waarvan één r-bak-6. In het zuidelijk deel zijn twee stuks gevonden, waarvan één r-bak-6 en in de tussengracht vijf r-bak-6, twee r-bak-12 en drie niet te determineren typen. Ten zuiden van de voorburcht komen uit de gracht één r-bak-5, drie r-bak-6 en een niet te determineren exemplaar en uit de gracht aan de oostzijde komen tien r-bak-6, drie r-bak-12 en drie niet te determineren bakpannen.

Bloempotten en bloembakken

Werkeren heeft aan het eind van de 17de en in het begin van de 18de eeuw een ware tuincultuur gekend. De meer exotische exponenten zoals tuinvazen, tuinornamenten en met cherubijnen of kobolden versierde tuinpotten worden dan ook behandeld in een aparte bijdrage over de tuincultuur. De gewonere bloempotten, recht toe – recht aan, met een kruloor of van vingertoppen versierde lijsten, hoog of laag, geveerd of gewoon ongeglazuurd, worden hieronder beschreven.

Het is belangrijk om op te merken dat alle ongeglazuurde bloempotten een gladde standingbodem hebben. Er zijn dus geen standvlak- of standvoetbodems aangetroffen. Dit is een daterend kenmerk, omdat de standvlak- en standvoetbodems bij bloempotten pas na 1800 verschijnen. Dat betekent vervolgens weer dat het er op lijkt dat alle bloempotten bij de hoofdbewoning van de havezate gehoord kunnen hebben.

Een deel van de bloempotten van het type r-blo-12 heeft niet alleen gaten in de bodem maar ook in de brede dekselgeulrand. Enkele exemplaren van dit type zijn geveerd geweest, evenals enkele exemplaren van het type r-blo-6. Nu zijn er in het ongeglazuurde materiaal nog twee vormen die geveerd zijn geweest. Het betreft schaalvormen op standvinnen en bakken op standvinnen (r-blo-20 en r-blo-21). We kunnen niet anders concluderen dan dat we hier te maken hebben met aparte bloempotvormen, namelijk bloemschalen en bloembakken die gebruikt zijn onder een bloempot. We hebben hiervan geen complete vormen, maar wel complete profielen. We kunnen er dus reconstructies van maken, maar weten niet of deze vormen ook horizontale oren gehad hebben. Er zijn hiervoor geen aanwijzingen gevonden.

De geveerde exemplaren zijn of grotendeels zwart of zwart en wit. Het wit lijkt een kalkaanslag te zijn met daaronder geen zwarte kleur. We zijn er niet zeker van of we hier met positionele verschijnselen te maken hebben.

De bloempotten die we tot het type r-blo-7 rekenen, hebben alle banden met vingertopindrukken van verschillende vorm en op verschillende plaatsen op de pot aangebracht.

Kijken we naar de plekken waar de bloempotten gevonden zijn, dan is dit verrassend afwijkend van de meeste andere vondsten. De meeste bloempotten komen uit de gracht aan de noordzijde van de hoofdburcht en aan de oostzijde van de voorburcht. Misschien dat we hieruit voorzichtig mogen concluderen dat op de muren aan deze zijden bloempotten hebben gestaan, of dat dicht bij deze plekken bloempotten in de tuin hebben gestaan.

Fragmenten van twee kanjers van geglazuurde tuinpotten zijn eveneens terug gevonden. Eén exemplaar is reeds in 1989 te voorschijn gekomen bij de aanleg van de silo voor mestopslag en is daarmee afkomstig uit de gracht ten oosten van de voorburcht. Scherven van het tweede exemplaar komen uit de gracht ten noorden van de hoofdburcht. Beide betreffen het type r-blo-1.

Borden

Kijken we naar de borden, dan is er welgeteld één scherfje van een 15de- of 16de-eeuws slibkras versierd bord gevonden. 16de-eeuwers ontbreken geheel en al en eerst aan het eind van de 17de eeuw verschijnen borden van Friese makelij met een imitatie marmerversiering (gele en bruine vla) en hun tijdgenoten van Nederrijnse herkomst. Ze lopen qua datering door in de gehele 18de eeuw. Er verschijnt ook een nieuw type op het toneel, voornamelijk in omvang erg groot, maar met archaische lobvoeten. Het type r-bor-50 (catnr. 87) heeft een grote diameter, een verdiepte spiegel, gescheiden van de vlag door een opstaande ribbel en grote lobvoeten. Dat laatste wijst op een late datering. Het bord kan eigenlijk

De verschillende versieringstechnieken van bloempotten.

alleen op grond van de bijvondsten gedateerd worden. Het baksel wijst niet op een Friese herkomst. In Bergen op Zoom ontstaat omstreeks 1785 vraag naar zéér grote platte schotels met een diameter van 30 tot meer dan 60 cm.¹⁵ Groeneweg schrijft dat de platte schotels in Bergen op Zoom van meet af aan tot ver in de 19de eeuw vrijwel zonder uitzondering met Laat-Middeleeuwse standlobben zijn uitgevoerd. Wellicht dat we voor deze borden dan ook een datering van 1785-1850 kunnen aanhouden. Een exemplaar van dit type (catnr. 86) is voorzien van gele slibboogjes in verschillende patronen en borduurt qua vorm voort op het vroege bordtype r-bor-1. Het is echter waarschijnlijk dat het uit dezelfde late periode dateert. Dit nieuwe type zou met het boerenbedrijf te maken kunnen hebben in de zin van het verwerken van de producten.

Uit de gracht ten noorden van de hoofdburcht komen drie borden van het type r-bor-3 met de bekende 'gele en bruine vla' versiering en vier borden van het Nederrijnse type r-bor-7. Drie stuks zijn niet aan een type toe te schrijven. Uit de gracht ten zuiden van de hoofdburcht komen twee stuks r-bor-3, één van het type r-bor-50, twee r-bor-12 en één niet te determineren exemplaar. In de tussengracht zaten 15 stuks r-bor-3, waarvan één onversierd en 11 Nederrijnse borden van het type r-bor-7. Er waren echter ook drie r-bor-7 borden met een 'gele en bruine vla' versiering. Er kwam verder één scherf te voorschijn van een r-bor-1, een scherf van een r-bor-11 met slibkrasversiering en scherven van acht exemplaren r-bor-50. Van 19 stuks was het type niet te determineren. Apart was een zogenaamd pannenkoekenbord met grote diameter van het type r-bor-3 met een ziel in plaats van een standring en de kenmerkende 'gele en bruine vla' versiering. Uit de gracht ten noorden van de voorburcht kwam één r-bor-1 en twee r-bor-50. Een bord was niet aan een type toe te wijzen. Ook hier kende de gracht ten zuiden van de voorburcht veel exemplaren met één r-bor-1, vijf r-bor-3, zeven r-bor-50 en 20 niet te determineren borden. Afwijkend ten opzichte van de andere locaties was de vondst van vier borden dw-bor-1 uit Westelijk Duitsland (Ochtrup, Dwoberg) drie Werraborden wa-bor-1 uit Wanfried en één bord uit het Wezergebied. Uit de gracht ten oosten van de voorburcht kwamen 26 borden r-bor-37 zeven r-bor-7, één r-bor-12, vijf r-bor-50 en 10 niet te determineren exemplaren. Er kwam één Wezer bord uit dit deel van de gracht.

Deksels

Er zijn fragmenten van minimaal twintig ongeglazuurde knop-deksels gevonden. Twee hiervan zijn compleet en behoren tot de kleinste exemplaren. De diameter van de deksels varieert van 9.0 tot 20.5 cm. Het totale aantal uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht bedraagt zes stuks, waarvan twee compleet zijn en de kleinste diameter hebben. Ten noorden en oosten van de voorburcht zijn fragmenten van veertien stuks gevonden. De meeste deksels zullen gediend hebben voor het afsluiten van verschillende grapevormen of potten.

Het aantal niet aan een bepaalde maar wel aan een individuele vorm toe te wijzen ongeglazuurde fragmenten bedraagt 4 stuks. Een fragment zou een keramische (afsluit)stop geweest kunnen zijn.

Van de ongeglazuurde deksels komt het type r-dek-8 het meest voor. Het is een deksel met twee opstaande worstoren in het al dan niet ingedeukte midden van de deksel. Het lijkt er op dat de Werkerense exemplaren niet ingedeukt zijn. Ze zijn afkomstig uit Bergen op Zoom. Er komen maar weinig andere typen voor.

Uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komt één r-dek-1. In het noordelijk deel komt één r-dek-8 en één onbekende deksel voor. Ten zuiden van de voorburcht komen twee r-dek-14 en twee onbekende deksels voor; in het noordelijk deel van die gracht één r-dek-8 en in de gracht aan de oostzijde maar liefst 19 r-dek-8, één r-dek-4 en drie onbekende deksels.

Roodbakkende grappen

De moeilijkste groep voorwerpen bestaat uit roodbakkende grappen. Zeker in dit vondstcomplex dat qua datering vele eeuwen beslaat en tussentijds meerdere malen gelegeerd of geschoond is, is het moeilijk om van deze groep voorwerpen een minimum aantal exemplaren telling te maken. Binnen een normaal vondstcomplex neemt het roodbakkende goed tot in de 17de eeuw het grootste deel voor zijn rekening. Binnen die groep beslaan de grappen het grootste percentage. In de loop van de 17de tot en met de 19de eeuw neemt het vormenspectrum drastisch toe. Functionele verschillen zijn bij delen van de voorwerpen nauwelijks meer te zien. Grape randen lijken op die van potten. Potten hebben echter een standringbodem en grappen pootjes. Bij alleen maar een rand-fragment weet je dus niet goed of je met een grape of met een pot te maken hebt. Kannen en pispotten maken voor een deel de verwarring nog groter. Heb je kleine randfragmenten dan kun je een voorwerp redelijk vaak alleen maar een r noemen, zonder functionele toewijzing.

Uit het noordelijk deel van de gracht rondom de hoofdburcht komen 18 grappen, waarvan er 8 niet aan een type toe te schrijven zijn. De andere behoren tot de groepen r-gra-11 (2 stuks), r-gra-18 (5 stuks), r-gra-34 (2 stuks) en r-gra-64 (1 ex.). Uit de gracht ten zuiden van de hoofdburcht komen zes grappen, waarvan drie r-gra-11, één r-gra-18, één r-gra-34 en één r-gra-49. De gracht tussen hoofd- en voorburcht levert uiteraard veel exemplaren op: 55 stuks. De variatiebreedte is echter groot: één r-gra-2, één r-gra-4, één r-gra-8, één r-gra-10, zes r-gra-11, één r-gra-17, 7 r-gra-18, één r-gra-30, 10 r-gra-34, één r-gra-43, 3 r-gra-45, 5 r-gra-49, één r-gra-60, één r-gra-65 en 15 niet aan een type toe te schrijven grappen.

De gracht ten noorden van de voorburcht leverde zes grappen op: één r-gra-6, 3 r-gra-11, één r-gra-34 en één r-gra-54. De gracht ten zuiden van de voorburcht leverde maar liefst 65 stuks op: 3 r-gra-2, één r-gra-3, één r-gra-6, 3 r-gra-8, 4 r-gra-11, één r-gra-12, 10 r-gra-18, 17 r-gra-34, één r-gra-43, één r-gra-45, één r-gra-54, één r-gra-58, één r-gra-59, één r-gra-64, 5 r-gra-65 en 14 niet tot een type te herleiden grappen. De oostzijde van de voorburcht leverde 45 stuks op: één r-gra-2, 2 r-gra-6, één r-gra-8, 13 r-gra-11, 3 r-gra-18, 3 r-gra-30, één r-gra-39, één r-gra-45, 6 r-gra-49, 4 r-gra-53, één r-gra-74, één r-gra-65 en 8 niet aan een bepaalde type toe te schrijven exemplaren. Daarnaast zijn hier relatief veel

scherven van grappen zonder nummer gebleven, maar wel afkomstig uit de gracht: 24 stuks, waarvan één r-gra-2, 10 r-gra-11, 9 r-gra-18, 3 r-gra-34 en één onbekende. Het totale aantal grappen komt daarmee op 219 stuks. Het werkelijk aantal grappen is ongetwijfeld vele malen hoger geweest. We moeten daarvoor kijken naar het aantal randen dat niet gedetermineerd kon worden: 531 stuks (6102 gr). Meer hierover is te vinden onder roodbakkend diversen. Verder valt wat grappen betreft ook op dat de oudere typen zoals de r-gra-2, r-gra-3, r-gra-4 en r-gra-6 voorkomen op vrijwel alle plaatsen, maar nota bene het meest ten zuiden van de voorburcht.

R-gra-52 is een lage grape die vroeger terrine genoemd werd. Het is een lage, wijd open vorm op pootjes. In feite zou je dit de voorloper kunnen noemen van de vormen r-gra-47 en r-gra-53, beide typisch Bergen op Zoomse vormen die horen bij een fornuis. Dat geldt ook voor de r-gra-65 die in Bergen op Zoom specifiek gortpan genoemd wordt. Een r-gra-53 is duidelijk afkomstig uit Friesland en mist de kenmerkende Bergen op Zoomse rand, maar is in alle andere opzichten hetzelfde. Voor Friese herkomst zijn de ijzerhoudende spikkels verantwoordelijk.

In de gracht ten noorden van de hoofdburcht zijn twee stuks r-gra-65 gevonden. In de gracht aan de zuidzijde vier stuks r-gra-53 en een niet aan een type toe te schrijven exemplaar. Uit de tussengracht komen twee r-gra-47, één r-gra-52, één (Friese) r-gra-53, vier r-gra-65 en een niet te determineren exemplaar. De gracht ten noorden van de voorburcht herbergt één r-gra-52 en één r-gra-65. Ten zuiden van de hoofdburcht kwamen 14 r-gra-47, vier r-gra-52, één r-gra-53, 20 r-gra-65 en 17 niet determineerbare exemplaren te voorschijn. Roodbakkende grappen met slibtechniek en eventueel slibversiering zijn door hun uiterlijk voornamelijk in de 18de eeuw en later te dateren. Uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen zeven r-gra-30, één r-gra-49, één r-gra-69 en twee niet tot een type te herleiden grappen. De gracht ten zuiden van de voorburcht heeft één r-gra-17 opgeleverd, zeven r-gra-30 en 5 niet te determineren grappen. De gracht aan de oostzijde van de voorburcht telde één r-gra-11, één r-gra-17, drie r-gra-30 en één niet te determineren exemplaar. De gracht ten noorden van de voorburcht had één r-gra-30.

Roodbakkende kannen

Roodbakkende kannen uit de 17de eeuw die in Zwolle gevonden zijn, zijn eigenlijk alle van hetzelfde type of van een lichte variatie daarop. Uit het Celehuisje, een vondstcomplex van arme vrouwen die van de liefdadigheid moesten leven, komt het type r-kan-8 (1600-1650).¹⁶ Van het Eiland komen uit een beerput de typen r-kan-27 en r-kan-47 (1600-1675).¹⁷ Maar deze beerput heeft met stellige zekerheid bij een rijke familie gehoord.

Tussen r-kan-8 en r-kan-27 zit niet veel verschil. Het eerste type is wat buikiger en het andere slanker van vorm. De r-kan-47 heeft een heel licht afwijkende rand door een klein richeltje aan de binnenzijde. Ze zouden eigenlijk best alle drie tot één type kunnen behoren. De in de grachten van de havenzate Werkeren gevonden exemplaren hebben we alle gegroe-

peerd onder type r-kan-27. Er is slechts één afwijkend type gevonden (r-kan-25), dat overigens ook in het vlekkengoed voorkomt. Het is een kan die veel dikwandiger en plomper is. De hals gaat gewoon over in een rechte rand, dik en zonder fantasie. Het lijkt er op dat dit Friese kannen zijn.

Drie kannen van het type r-kan-27 en twee van het type r-kan-25 komen uit de tussengracht. Aan de zuidzijde van de voorburcht komen elf kannen van het type r-kan-27 en aan de oostzijde drie r-kan-27 en twee van het type r-kan-25.

Roodbakkende kannen met slibtechniek en eventueel slibversiering behoren voornamelijk tot het late keukengoed. Deze voorwerpen, en dan vooral de typen r-kan-5 en r-kan-8 geven aan dat we te maken hebben met 18de-eeuws materiaal en soms zelfs nog 19de-eeuws.

Uit de gracht ten noorden van de hoofdburcht komt één exemplaar van het type r-kan-5 en één van het type r-kan-8.

Uit de tussengracht komen van elk type vier exemplaren en uit de gracht ten zuiden van de hoofdburcht één r-kan-8.

Uit de gracht ten zuiden van de voorburcht komt niets. De gracht aan de noordzijde van de voorburcht heeft twee stuks r-kan-8 opgeleverd en uit de gracht aan de oostzijde komen twee r-kan-5, vier r-kan-8 en een onbekend type.

Komforen

Er zijn fragmenten van 12 komforen gevonden. Drie in de gracht tussen hoofd- en voorburcht en acht in de gracht ten oosten van de voorburcht. Aan de zuidzijde van de voorburcht is één exemplaar gevonden. Van geen komfoor is een archeologisch profiel compleet aanwezig. Één exemplaar heeft een aangetast glazuur en een aanbaksel-litteken op de wand. Het is een tweede keus exemplaar geweest. Wat datering betreft lijken ze alle aan de late kant te zijn. De meeste zijn ook rondom de voorburcht gevonden wat wijst in de richting van boerderij gebruik. Een deel is van Friese makelij en een ander deel is afkomstig uit Bergen op Zoom.

Kommen

Eén type kom overheerst: het type r-kom-7. Het is een vrij diepe kom op standring met een wat hoekig randprofiel en wordt in Deventer tussen 1650 en 1700 gedateerd. In Zwolle is het type echter tussen pottenbakkersafval gevonden uit het midden van de 16de eeuw.¹⁸ Hier lijkt deze kom echter langer door te lopen en gekoppeld te moeten worden aan het boerenbedrijf.

Ten noorden van de hoofdburcht komen uit de gracht twee niet te determineren kommen. Uit de tussengracht komen zeven kommen van het type r-kom-7, drie van het type r-kom-1 met een 'gele en bruine vla' versiering en twee onetermineerbare kommen. Uit de gracht ten zuiden van de hoofdburcht komt één exemplaar van het type r-kom-1. De gracht ten oosten van de voorburcht telt één r-kom-7, vijf r-kom-1 en één r-kom-6. Vier stuks zijn niet aan een type toe te schrijven. Aan de zuidzijde komen weer meer exemplaren voor zoals tien stuks r-kom-7, één r-kom-6 en twee niet te determineren kommen.

De gracht ten oosten van de voorburcht telde fragmenten van een r-kom-1 met slibtechniek.

Koppen

Uit de gracht komt een overweldigende hoeveelheid roodbakkende koppen. Het meest voorkomende type is r-kop-2, dat algemeen voorkomt in de 17de eeuw, maar ook al iets vroeger. Het type r-kop-4 met ringeloorversiering op de schouder en vaak een inwendige marmertechniek (gele en bruine vla door elkaar gemengd) komt aan het eind van de 17de eeuw voor en loopt door in de 18de eeuw. Vergelijken we dit type met de rest van het roodbakkende materiaal uit Werkeren, dan kunnen we direct al stellen dat dit type hier van Friese herkomst is. De r-kop-3 is een afwijkend type en komt maar een paar keer voor. Een aantal malen heeft de r-kop-2 een inwendige gele- of groenkleurende sliblaag.

Hoewel de meeste koppen uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen, valt vooral de grote hoeveelheid op ten zuiden van de voorburcht. Ten noorden van de hoofdburcht tellen we negen stuks, alle r-kop-2. De tussengracht telt 48 stuks r-kop-2, één r-kop-3, 22 r-kop-4 en vier niet te determineren koppen. De gracht ten zuiden van de hoofdburcht telt slechts vier koppen, waarvan drie van het type r-kop-2 en één r-kop-4. Bij de voorburcht telt het noordelijke grachtdeel één niet te determineren kopje, de oostzijde heeft 16 r-kop-2, één r-kop-3, acht r-kop-4 en twee niet te determineren koppen. De zuidzijde springt er uit met 31 r-kop-2, 14 r-kop-3, en 13 niet te determineren koppen. Niet alleen zitten de late r-kop-4 niet in dit grachtdeel, maar ook de aantallen zijn hoog. Een aantal kopjes is toe te schrijven aan West-Duitse productie, zoals Dwoberg. Het betreft dan het type dw-kop-1. Herkenbaar zijn de fel rode, dunne engobe en de scherpe, gladde standing. Eén exemplaar komt uit de tussengracht en vier uit de gracht ten zuiden van de voorburcht.

Lekschalen

De gracht aan de oostzijde van de voorburcht herbergde fragmenten van één roodbakkende lekschaal met slibtechniek

Olielampjes

Er is slechts één type olielampje gevonden, r-oli-2. Het is een olielampje dat aan de muur opgehangen kon worden aan een spijker, waardoor het aan een zijde voorzien is van een ophangoog en een afgeplatte achterkant. Aan de voorzijde hebben de schaaltes beide een schenklip. Uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen twee exemplaren van het type r-oli-2 en uit de gracht aan de zuidzijde van de voorburcht tien, waarvan drie niet aan een type zijn toe te schrijven. De gracht aan de oostzijde van de voorburcht telde twee stuks, waarvan één r-oli-2.

Pispotten

Twee typen zijn er gevonden in de grachten. Het betreft de typen r-pis-1 en r-pis-5. Het eerste type behoort tot de vroege periode en kan in de 15de eeuw gedateerd worden. Er zijn slechts twee exemplaren gevonden, waarvan één in de gracht tussen hoofd- en voorburcht en één in de gracht ten zuiden van de voorburcht. Het andere type kan globaal in de 17de eeuw gedateerd worden. Het is het bekende exemplaar met een platte rand en een knip op de buik. Hiervan zijn fragmenten van 38 exemplaren gevonden, waarvan 15 in de tussen-

gracht, 20 aan de zuidzijde van de voorburcht en drie aan de oostzijde van de voorburcht. Van die laatste locatie komen ook nog drie niet aan een type toe te schrijven exemplaren. Rodbakkende pispotten met slibtechniek en slibversiering zijn vooral van Friese makelij en dateren in de 18de eeuw of later. Uit de gracht ten noorden van de hoofdburcht komt een niet aan een type toe te schrijven exemplaar en uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen drie pispotten van het type r-pis-16. Hetzelfde aantal komt ook uit de gracht ten oosten van de voorburcht.

Potten

Een bepaald type potten wordt volgens de Bergen-op-Zoomse terminologie beslag-, vet- of reuzelpot genoemd. Dit type komt volgens Groeneweg pas voor na 1700.¹⁹ De rand van de bij hem afgebeelde exemplaren is geleed en hij heeft het over randdiameters van 35-40 cm. In het classificatiesysteem zijn meerdere randtypen bekend. Het is eigenlijk een vorm die typisch bij het verwerken van grote hoeveelheden hoort. Dat zou betekenen dat deze vorm rondom de voorburcht te vinden moet zijn. Op de voorburcht is immers het boerenbedrijf als verwerkingsindustrie van vlees- en zuivelproducten gevestigd. Het merendeel van deze beslagpotten is gemaakt van klei die van nature ijzerconcreties bevat. Dat wijst op een herkomst van Friesland. Bergen op Zoom heeft dit niet. We onderscheiden twee typen potten: de reeds bekende beslagpot r-pot-2, en het type r-pot-13. Dit laatste type heeft in de rand behoorlijk veel variatie, maar in combinatie met het lichaam is het tot een r-pot-13 te herleiden.

Ten noorden van de hoofdburcht tellen we negen potten, waarvan zes niet determineerbaar en drie van het type r-pot-13. De tussengracht telt maar liefst 25 stuks met acht van het type r-pot-13, een r-pot-2 en 16 niet te determineren exemplaren. Ten zuiden van de hoofdburcht herbergde de gracht tien stuks, waarvan drie r-pot-2 en zeven niet te determineren exemplaren. De voorburcht telt aan de oostzijde 28 stuks. Daarvan zijn er 25 niet te determineren en horen drie tot het type r-pot-13. Ten noorden van de voorburcht zijn maar twee potten gevonden, waarvan één van het type r-pot-13. Aan de zuidzijde zijn er ook maar twee gevonden die niet te determineren zijn.

Aan de hand van de vondstlocaties kunnen we derhalve helaas niets over deze potten zeggen. Een belangrijk deel zou evengoed bij de hoofdburcht bewoning gehoord kunnen hebben.

Tot de groep potten behoren ook as- of doofpotten. Deze stonden naast de open haard en werden gebruikt om voor het slapen gaan de nog nagloeende as in te stoppen om brand te voorkomen. Deksel erop en het vuur werd gedoofd door gebrek aan zuurstof. Er zijn zes van het type r-pot-3 gevonden, en drie niet tot een type te herleiden aspotten. Ze komen overal voor. Eén r-pot-3 in de gracht ten noorden van de hoofdburcht, één in de tussengracht, één in de zuidgracht en bij de voorburcht één uit de zuidzijde en vijf uit de oostzijde, waarvan twee r-pot-3.

Eén bepaalde potvorm is uitzonderlijk (r-pot-34). Het is ook een vorm die in grote getale is gevonden. Het uitzonderlijke is dat deze pot klein is. Hij lijkt eerder op een kop, maar dat kan eigenlijk niet omdat de inwendige halsdiameter belangrijk

kleiner is dan de maximale (buik)diameter. Dat betekent dat bij leeg drinken het lid op de neus komt. Opvallend is ook dat de standringen aan de onderzijde sterk gesleten zijn. Deze potten zijn dus vaak gebruikt. Uit de beerkelder 8-1-3 zijn eveneens van dit type potten gekomen.

De grootste concentratie komt uit de gracht aan de zuidzijde van de voorburcht; hier zijn maar liefst 24 stuks geborgen. Uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen zeven stuks en uit de gracht aan de oostzijde van de voorburcht drie.

Uit de gracht ten zuiden van de voorburcht komen twee potten met slibtechniek. Eén exemplaar betreft een gatenpot; de andere is niet te determineren.

Spaarpotten

De gracht tussen hoofd- en voorburcht leverde de bovenkant op van een spaarpot in de vorm van een kip. Uit de gracht ten zuiden van de voorburcht kwamen scherven van een spaarpot van het borstvormige model met slibversiering in groen en geel.

Spreeuwputten

De spreeuwput is ongeglazuurd en heeft een bol lichaam dat aan één zijde is afgeplat. Het heeft een relatief lange hals die in lengte varieert van 8 tot wel 16 cm. De inwendige halsopening is maximaal 45 mm. Aan de mond van de hals bevindt zich een doorboord nokoortje. Hierdoor kan men een stokje steken dat uit moet komen in een tweede nokoortje op de overgang van hals naar buiklichaam of in een gat dat zich op deze plek bevindt. Het stokje is het aanliegpunt voor de vogels alvorens ze de pot in duiken of jongen voeden. Aan de platte kant bevindt zich een zogenaamd roofgat. Het is een uit het potlichaam gesneden opening die met het uitsnijdsel (deksel) afgesloten kan worden. De pot kan met de platte kant tegen de muur van het huis gehangen worden, eventueel zonder deksel, maar ook onder de dakgoot bevestigd worden met de bodem tegen de muur. In dat geval sluit het deksel het roofgat af. Er zijn afbeeldingen bekend van een rij spreeuwputten onder de dakrand van een huis.

Groeneweg gaat in zijn studie over Bergen op Zooms aardewerk uitvoerig in op het verschijnsel spreeuwput.²⁰ Hij maakt onder andere gebruik van een inventarisatie van 150 spreeuwputten van Schepman²¹ en van een archiefonderzoek van Van Gangelen.²² Schepman meldt dat van de 150 spreeuwputten maar liefst 20% afkomstig is uit kasteelgrachten. En Van Gangelen maakt melding van een besluit uit 1663 van het provinciaal bestuur van Friesland waarin wordt verordonneerd dat pottenbakkers geen spreeuwen- of mussen kunnen meer mogen maken of verkopen. Men hoopte hiermee een spreeuwenplaag tegen te gaan. In 1672 vindt een soortgelijk verbod plaats dat wordt uitgevaardigd door Gedeputeerde Staten van de stad Groningen en Ommelanden en in 1753 en 1759 wordt dit verbod herhaald.²³ Groeneweg vertelt dat spreeuwputten vooral gebruikt zijn om het jonge gebroed, vlak voor het uitvliegen in smakelijke gerechten te verwerken. Dat de jonge vogels uitvlogen voordat de consumptie dit smakelijke hapje kon verschalken is onder andere onderwerp van een gedicht van Jacob Cats.²⁴

Groeneweg maakt verder melding van een inwendige diame-

ter van de lange hals van 26-45 mm.²⁵ In feite betekent dit dat de spreeuwput niet uitsluitend voor één vogelsoort bestemd is geweest. De verbodsbepalingen in de 17de en 18de eeuw wijzen ook op de naam mussenkan.

In de gracht tussen hoofdburcht en voorburcht zijn fragmenten van tien spreeuwputten gevonden, waaronder een exemplaar dat gerestaureerd kon worden. Het gewicht van één pot bedraagt ongeveer 2 kg. Fragmenten van één exemplaar komen uit de gracht ten noorden van de hoofdburcht, van één exemplaar ten noorden van de voorburcht en van twee exemplaren ten oosten van de voorburcht. Alle exemplaren behoren tot hetzelfde type r-spr-1. Er is overigens binnen het classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuws aardewerk en glas tot nog toe maar één exemplaar gepubliceerd dat afkomstig is uit Dordrecht tussen 1580 en 1605.²⁶ De datering van de gevonden spreeuwputten is onduidelijk. De vorm komt zonder veel veranderingen voor van het eind van de 16de eeuw tot in de 20ste eeuw. Aan het eind van de 20ste eeuw is hij zelfs geïntroduceerd door de vogelbescherming om het uitsterven van de spreeuw tegen te gaan. De consumptie van spreeuwen is echter vrijwel geheel verdwenen.

Steelekommen

Steelekommen zijn slechts fragmentarisch aanwezig. Van de 41 exemplaren is slechts één archeologisch compleet te noemen; het behoort tot het type r-stk-2. Naast dit type komt de r-stk-3 voor.

Ten noorden van de hoofdburcht zijn in de gracht drie niet aan een type toe te wijzen exemplaren gevonden. In de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen zeven stuks voor van het type r-stk-2 en twee van het type r-stk-3. Vier stuks zijn niet te determineren. Ten noorden van de voorburcht komt één exemplaar uit de gracht en aan de oostzijde 24, waarvan zes van het type r-stk-2 en tien van het type r-stk-3. Acht zijn niet aan een type toe te schrijven.

Testen

Onder het materiaal van Werkeren bevinden zich fragmenten van 28 ongeglazuurde testen (r-tes-3). Ze hebben een verticaal oor op hoek. Enkele exemplaren hebben een worstoor, andere hebben een afgeplat worstoor dat aan de bovenzijde samengeknepen is. Ze hebben een gladde standring. De rand is rond of op de bovenzijde voorzien van een richel. Op de buik bevindt zich een scherpe knik, waarboven draairingen zijn aangebracht.

Het overgrote deel, twintig stuks, komt uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht. Ten noorden van de hoofdburcht is één exemplaar gevonden en zeven komen uit de gracht ten noorden en ten oosten van de voorburcht.

De meeste geglazuurde testen behoren tot het type r-tes-2. Er zijn exemplaren waarvan het oor zich op het midden van een van de zijden bevindt (herkomst Friesland) en exemplaren die een oor op een van de hoeken hebben (herkomst niet Friesland). Degene die een compleet archeologisch profiel hebben, zijn op één exemplaar na allemaal voorzien van pootjes. Ten noorden van de hoofdburcht zijn in de gracht één r-tes-2 en drie niet aan een type toe te schrijven testen gevonden.

Aan de zuidzijde waren dit vijf r-tes-2 en één onbekende en in de tussengracht 16 r-tes-2, twee r-tes-3 en acht niet te determineren testen. Bij de voorburcht zijn aan de zuidzijde één r-tes-2 en één r-tes-18 gevonden en aan de oostzijde 16 r-tes-2 en 4 onkende typen.

Testen zijn gebruikt als bak voor kooltjes om een voetstoot te verwarmen. Pijprokers gebruikten de kooltjes om de pijp aan te steken. Van beide soorten gebruik zijn talloze afbeeldingen op schilderijen bekend. Testen komen gedurende enkele eeuwen voor in vrijwel dezelfde vorm.

Vergieten en lekschalen

In het algemeen kan gesteld worden dat lekschalen gebruikt worden om natte vis op te laten uitlekken en vergieten voor groente en fruit. De vormontwikkeling van zowel de lekschaal als het vergiet is gering, waardoor het moeilijk is om dit soort voorwerpen individueel te dateren. Ze worden meestal gedateerd op basis van de andere vondsten.

Vergieten zijn gevonden ten noorden van de hoofdburcht (één), in de tussengracht (één) en in de gracht ten oosten van de voorburcht (zeven). Op de laatste locatie is één exemplaar gevonden dat voorzien was van een gele slibversiering in marmertechniek en twee exemplaren met een gewone gele sliblaag. Deze laatste drie lijken 18de-eeuws te zijn, terwijl de rest van de vergieten en lekschalen eerder in de 17de eeuw te dateren zijn. Er komt slecht één lekschaal uit de tussengracht. Drie stuks komen uit de gracht ten zuiden van de voorburcht, waarvan een exemplaar met slibversiering in groen en geel. Ten oosten van de voorburcht zijn vijf stuks gevonden in de gracht, waaronder een klein exemplaar.

Vetvangers

Er zijn twee typen vetvanger die aanzienlijk van elkaar verschillen. Het ene type is bekend, r-vet-3, maar van veel exemplaren is net onvoldoende aanwezig om het definitief aan dit type toe te schrijven. Het andere type is nieuw en uitzonderlijk. Het is een vetvanger met een hele brede platte rand. Op een van de korte zijden is de hoek omgevormd tot schenkgeul. Aan de andere korte zijde zit dan op het midden een ophangoor. Onder deze zijde zit één pootje en onder de er tegenover liggende zijde twee. De onderzijde van deze vetvanger is bovendien geglaazuurd. Het zijn enorme exemplaren en er zijn nauwelijks gebruikssporen van brand aan de onderzijde. Een van deze nieuwe exemplaren is vrij compleet en kon gerestaureerd worden. Het opvallende aan dit exemplaar is echter dat de hoeken opzettelijk afgeschuind zijn. Waarom is niet duidelijk.

De meeste nieuwe vetvangers zijn bij de voorburcht gevonden en door hun relatie met het boerengebeuren waarschijnlijk laat te dateren. De vetvangers van het type r-vet-3 zijn 16de-eeuws of vroeger.

Ten noorden van de hoofdburcht komt uit de gracht één exemplaar van het type r-vet-3, uit het zuidelijk deel één niet te determineren exemplaar en uit de tussengracht één nieuw type en twee niet te determineren exemplaren. Uit de gracht ten zuiden van de voorburcht komt één nieuw exemplaar en uit de gracht aan de oostzijde van de voorburcht twee en één r-vet-3 en twee niet te determineren exemplaren.

Zalfpotten

Zes zalfpottjes komen uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht en drie uit de gracht ten zuiden van de voorburcht. De meeste behoren tot het type r-zal-3. De gedetailleerde vorm is waarschijnlijk in de 16de eeuw te dateren en de rechte vormen in de 17de eeuw.

Diversen

De gracht ten zuiden van de hoofdburcht heeft één scherf opgeleverd die binnen de context van de havezate uniek is. We kunnen deze scherf het best omschrijven als imitatie Italiaans marmergoed van gewone inheemse roodbakkende klei. Dat is bijzonder. Deze scherf kan het beste in de 17de eeuw gedateerd worden.

Roodbakkend vlekkengoed

Hoewel dit goed normaal roodbakkend aardewerk is van inheemse makelij, hebben we toch gemeend dit materiaal apart te moeten beschrijven. Het zijn voorwerpen (in dit geval potten en kannen) van roodbakkend aardewerk met uitwendig een gele sliblaag die voorzien is van bruinkleurende ijzeroxide vlekken. Eén voorwerp heeft groenkleurende koperoxide vlekken. Het baksel heeft natuurlijke ijzeroxide spikkels, waardoor we ervan uit kunnen gaan dat de herkomst Friesland is.

Uit de gracht aan de noordzijde van de hoofdburcht komt de kan met groene vlekken. Uit de gracht tussen hoofd- en voorburcht komen twee kannen, waarvan één r-kan-57 (catnr. 102) en twee niet aan een type toe te schrijven exemplaren. De gracht ten oosten van de voorburcht telt drie kannen en één pot (r-pot-12, catnr. 112). De datering van deze voorwerpen ligt in de 18de eeuw.

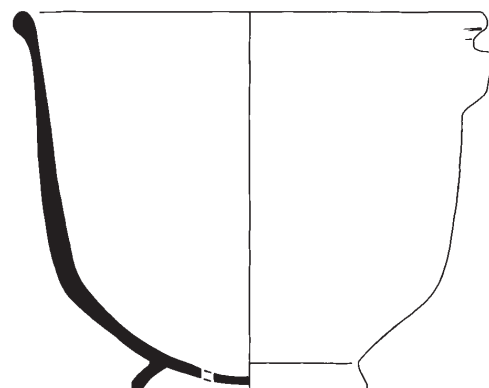
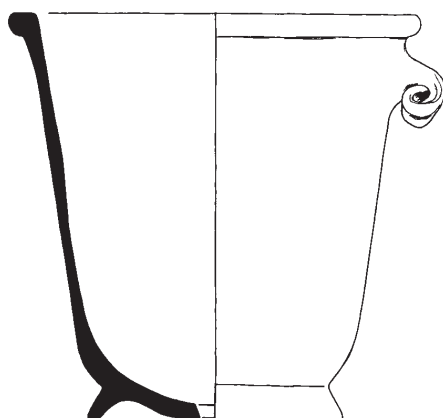
Roodbakkend diversen

531 Randjes met een gewicht van 6.102 gram vormen een belangrijke restgroep. De randjes zijn afkomstig van grappen of potten en in mindere mate van pispotten en kannen. Als restgroep hebben we ook 248 grape pootjes (4.775 gr) en 285 standingbodems (16.200 gr). De standingbodems zijn afkomstig van potten en in mindere mate van kommen, kannen en pispotten. De kleinere standingbodem-afmetingen zijn al in restgroepen ingedeeld bij testen en koppen.

73

1. wer01 862 6-3; 2. r-bak-6; 3. 1600-1700; 4. 27.9/-/-; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: spaarzaam loodglazuur; 6a. standvlak; 6b. rechte platte steel, geknepen; 6c schenklip 90° tov steel; 7. bakpan.

74

1. wer01-1817 8-8; 2. r-blo-1; 3. 1675-1800; 4. 20.5/21/13.5; 5a. roodbakken; 5b. ongeglazuurd; 5d. vijf gaten in bodem van buiten naar binnen gestoken; 6a. standing glad; 6b. twee kruloor; 7. bloempot.

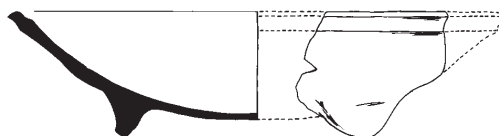
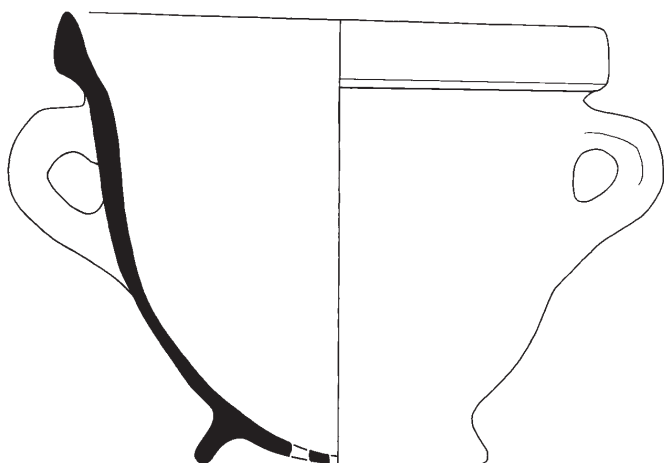
75

1. wer01-1822 22-3; 2. r-blo-1; 3. 1675-1800; 4. 20/20/13; 5a. roodbakken; 5b. ongeglazuurd; 5c. zwarte verf; 5d. vijf gaten in bodem; 6a. standing glas; 6b. twee verticale worstoor; 7. bloempot.

76

1. wer01 2039 89; 2. r-blo-1; 3. 1700-1800 ; 4. 42.0/34.0/ 28.0;
5a. rood; 5b. uitw: loodglazuur; 6a. standring glad; 6b. twee
verticale worstoren; 7. bloempot.

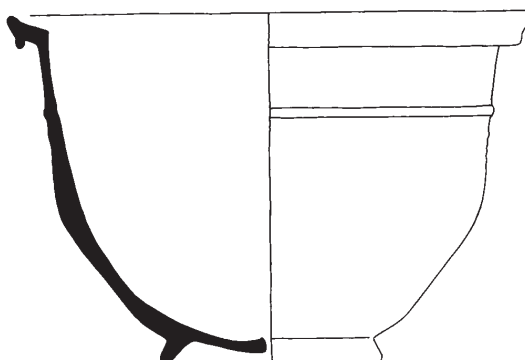

77

1. wer01-1861 8-13; 2. r-blo-6; 3. 1675-1800; 4. 17/24/15.5;
5a. roodbakken; 5b. ongeglazuurd; 5c. zwarte verf; 5d. 5
gaten in bodem; 6a. standring glad; 6b. twee verticale worsto-
ren; 7 bloempot.

79

1. wer01-1840 4-17; 2. r-blo-20; 3. 1675-1800; 4. 26/8.5/-; 5a.
roodbakken; 5b. ongeglazuurd; 5c. zwarte verf; 6a. drie
standlobben; 6b. geen; 7. bloempot (bloemschaal).

78

1. wer01-1880 31-1; 2. r-blo-12; 3. 1675-1800; 4. 25/19/15;
5a. roodbakken; 5b. ongeglazuurd; 5c. zwarte verf, witte kalk;
5d. vijf gaten in bodem van buiten naar binnen gestoken; 6a.
standing glad; 6b. twee verticale worstoren; 7. bloempot.

80

1. wer01-1842 19-2; 2. r-blo-21; 3. 1675-1800;
4. 23.5/8.5/20.5; 5a. roodbakken; 5b. ongeglazuurd; 5c. zwarte
verf, witte kalk; 6a. drie standlobben; 6b. geen; 7. bloempot
(bloembak).

82

1. wer01 584 22-3; 2. r-bor-47; 3. 1700-1800; 4. 37.0/6.5/—;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, koperoxide; 5c. gele slib in
doorlooptechniek; 6a. standlobben; 7. bord; 8. Friesland,

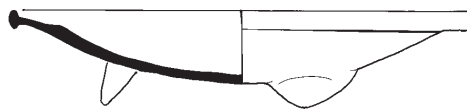
81

1. wer01 585 8-25; 2. r-bor-47; 3. 1700-1800; 4. 37.0/9.0/—;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, koperoxide; 5c. gele slib in
doorlooptechniek; 6a. standlobben; 7. bord; 8. Friesland.

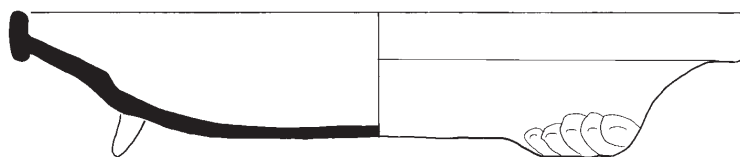
83

1. wer01 602 28-2; 2. r-bor-7; 3. 1650-1800; 4. 22.0/3.0/10.5; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 5c. concentrische cirkels in gele slib; 5d. gesleten standvlak; 6a. standvlak; 7. bord; 8. Nederrijn.

86

1. wer01 703 8-17; 2. r-bor-50; 3. 1785-1850; 4. 32.0/-/-; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 5b. inwendig slibboogjes; 6a. standlobben; 7. bord.

84

1. wer01 712 8-25; 2. r-bor-11; 3. 1785-1850; 4. 27.0/6.0/10.5; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 5c. cirkel met boogjes en driepas in gele slib; 5d. gesleten standvlak; 6a. standring glad; 7. bord; 8. Nederrijn.

87

1. wer01 675 8-25; 2. r-bor-50; 3. 1785-1850; 4. 36.0/-/-; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. standlobben; 7. bord.

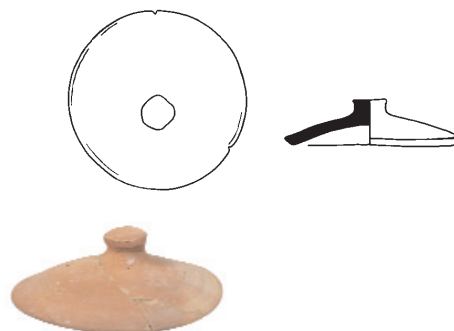

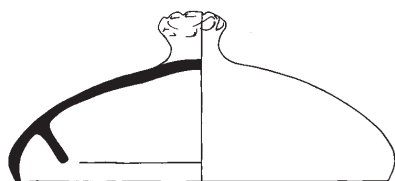
85

1. wer01 1992 8-43; 2. r-bor-12; 3. 1700-1800; 4. 29.5/9.0/20.2; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 5d. BOZ stempel; 6a. standvlak; 7. bord; 8. Bergen op Zoom.

88

1. wer01-1804 8-24; 2. r-dek-1; 3. 1600-1800; 4. 9.5/2.5; 5a. roodbakken; 5b. ongeglazuurd; 6b. knop; 7. deksel.

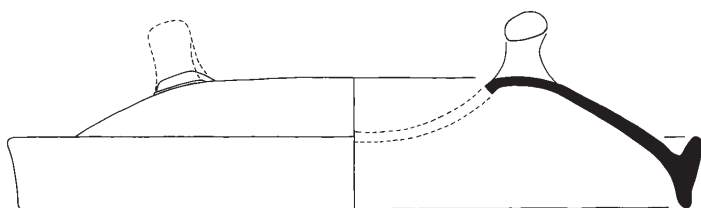
89

1. wer01 851 28-2; 2. r-dek-4; 3. 1650-1750; 4. -/-/-; 5a rood;
5b. uitw: loodglazuur; 6b. knop; 7. deksel (voor doofpot).

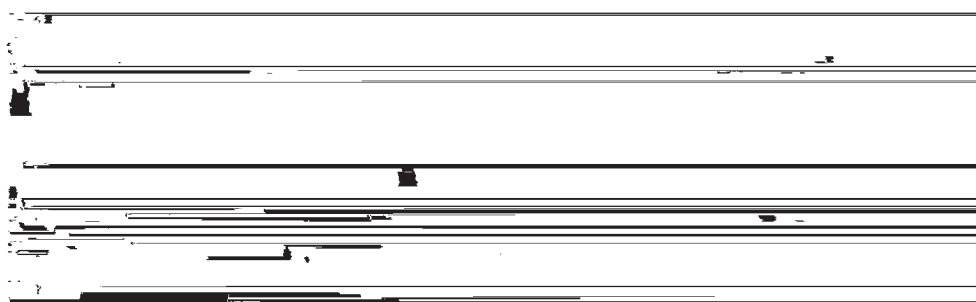
92

1. wer01 1365 24-17; 2. r-gra-30; 3. 1700-1850; 4. 15.5/16.5/-;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, gele slib, uitw: loodglazuur;
6a. driepoot; 6b. een verticaal worstoor, geknepen; 7. grape,
eenoor; 8. Friesland,

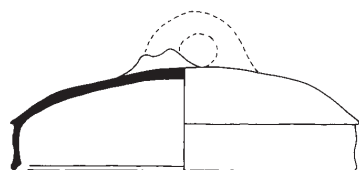
90

1. wer01 833 89; 2. r-dek-8; 3. 1700-1850; 4. 33.0/-/-;
5a.. rood; 5b. uitw: loodglazuur; 6b. twee worstoor verticaal;
7. deksel (voor stoofpot); 8. Bergen op Zoom.

93

1. wer01 773 22-3; 2. r-gra-47; 3. 1750-1850; 4. 48.0/-/40;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 5d. geblakerde bodem;
6a. driepoot; 6b. twee worstoor verticaal, geknepen, duimin-
drukken; 7. grape; 8. Bergen op Zoom.

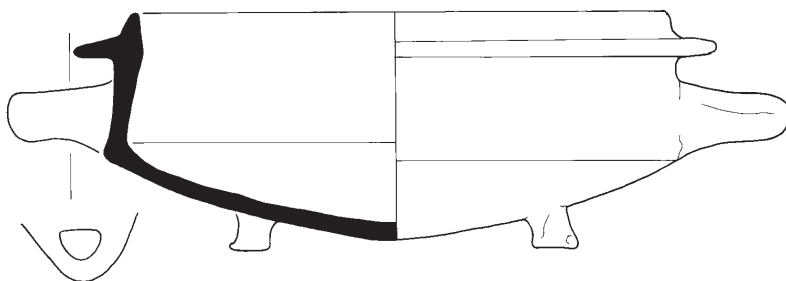
91

1. wer01 849 24-17; 2. r-dek-14; 3. 1625-1675; 4. 18.0/-/-; 5a.
rood; 5b.. uitw: loodglazuur; 6b. worstoor verticaal ontbreekt;
7. deksel.

94

1. wer01 754 8-43; 2. r-gra-53; 3. 1750-1850; 4. 37.5/16.5/32.5; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. twee nokoor horizontaal; 7. grape; 8. Bergen op Zoom; 9. Groeneweg 1992, 106.

97

1. wer01 725 28-2; 2. r-gra-65; 3. 1650-1750; 4. 26.0/11.0/24.0; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. twee worstoor verticaal, geknepen; 7. grape, gortpan.

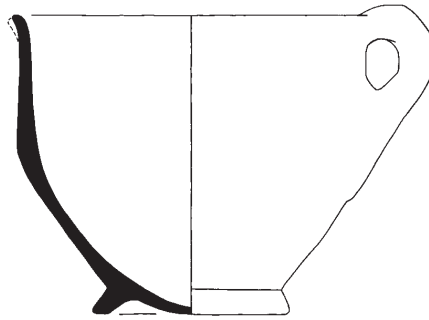
95

1. wer01 755 8-43; 2. r-gra-53; 3. 1750-1850; 4. 24.0/12.5/21.5; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 5d. merk BOZ; 6a. driepoot; 7. grape; 8. Bergen op Zoom.

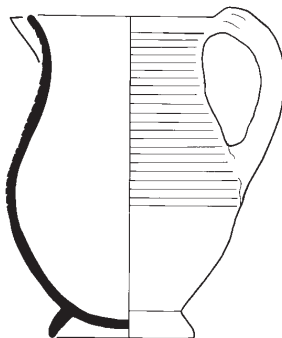
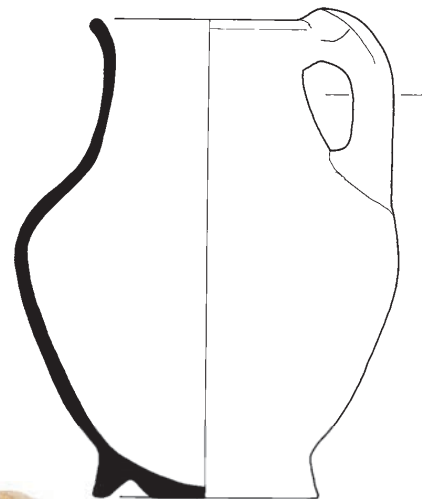
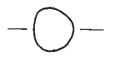
96

1. wer01 757 8-25; 2. r-gra-53; 3. 1750-1850; 4. 31.0/13.7/27.0; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. twee worstoor verticall, geknepen; 7. grape; 8. Friesland.

98

1. wer01 1420 8-25; 2. r-kan-5; 3. 1700-1850; 4. 19.0/15.8/10.0; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, gele slib, uitw: loodglazuur; 6a. standring glad; 6b. een verticaal worstoor, geknepen; 7. kan; 8. Friesland.

99

1. wer01 2026 8-24; 2. r-kan-27; 3. 1600-1700; 4. 12.0/17.5/8.8; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: spaarzaam loodglazuur; 6a. standring glad; 6b. verticaal worstoor, geknepen; 7. kan.

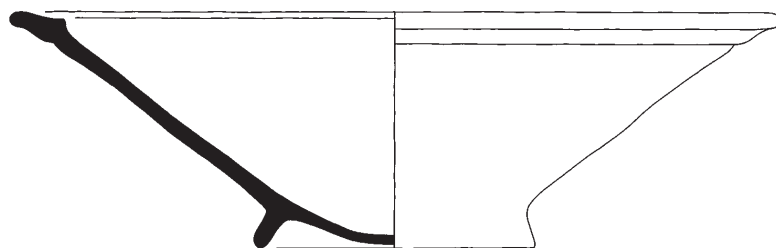
100

1. wer01 2028 28-2; 2. r-kan-57; 3. 1700-1800; 4. 20.0/25.0/11.0; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: loodglazuur; 6a. standring glad; 6b. verticaal worstoor, geknepen; 7. kan; 8. Friesland.

101

1. wer01 1280 8-25; 2. r-kan-57; 3. 1700-1800; 4. 14.8/18.5/9.0; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: loodglazuur ijzeroxide, slib; 5c. uitw: bruin gevlekt; 6a. standring glad; 6b. een verticaal worstoor, geknepen; 7. kan.

103

1. wer01 1989 8-25; 2. r-kom-7; 3. 1600-1700; 4. 40.0/12.0/15.0; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. standring glad; 7. kom.

104

1. wer01 1576 89; 2. r-kop-2; 3. 1600-1700; 4. 12.4/7.5/6.6; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. standring glad; 6b. lintoor, verticaal geknepen; 7. kop.

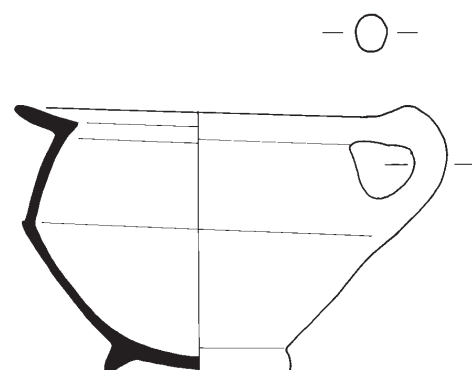
102

1. wer01 1654 8-25; 2. r-kmf; 3. 1650-1750; 4. 19.5/-/-; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: loodglazuur; 5d. luchtgaten, nokken, misbaksel; 6a driepoot; 6b. twee horizontale worstoren; 7. komfoor.

105

1. wer01 1577 8-25; 2. r-kop-2; 3. 1600-1700; 4. 13.0/8.0/6.4; 5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. standring glad; 6b. lintoor, verticaal geknepen; 7. kop.

106

1. wer01 1946 89; 2. r-min; 3. 1600-1700; 4. 14.0/2.8/—;
5a. inw: loodglazuur; 6a. driepoot; 6b. twee worstoren hori-
zontaal; 7. lekschaal, speelgoed,

109

1. wer01 2041 8-24; 2. r-pis-5; 3. 1600-1700; 4. 19.5/14.0/9.0;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. standring glad; 6b. een ver-
ticaal worstoor, geknepen; 7. pispot.

107

1. wer01 1677 24-17; 2. r-oli-2; 3. 1600-1700; 4. 14.0/8.0/10.5;
5a. rood; 5b. loodglazuur; 6a. standvlak; 6b. ophangoog;
6c. afgeplatte zijden; 7. olielampje.

108

1. wer01 2055 8-45; 2. r-pis-1; 3. 1400-1500; 4. 16.5/15.0/9.5;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. spiegel; 6b. een verticaal
worstoor; 7. pispot.

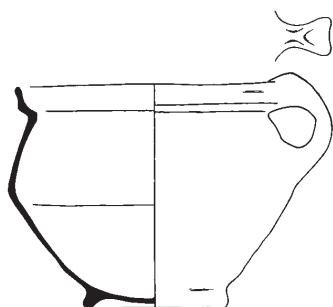
110

1. wer01 1667 89; 2. r-pot-3; 3. 1600-1700; 4. -/-/-; 5a. rood;
5b. uitw: loodglazuur; 5d. inw: geblakerd; 6b. horizontaal wor-
stoor opstaand; 7. pot, as- of doofpot.

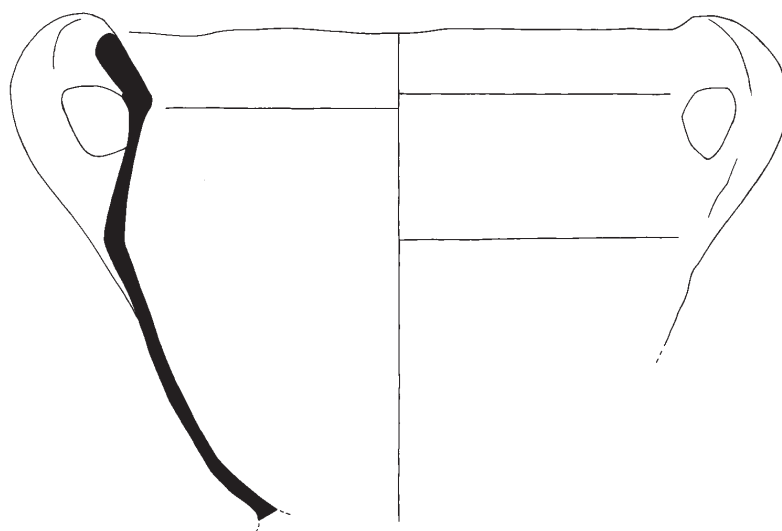
111

1. wer01 2115 22-5; 2. r-pot-34; 3. 1600-1700; 4. 11.8/9.0/6.5;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. standring glad; 6b. een ver-
ticaal worstoor, geknepen; 7. pot(je).

112

1. wer01 1288 28-2; 2. r-pot-12; 3. 1700-1800; 4. 14.8/11.8/
7.5; 5a rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: loodglazuur ijzeroxi-
de, slib; 5c. uitw: bruin gevlekt; 6a. standring glad; 6b. een
verticaal worstoor, geknepen; 7. pot,

113

1. wer01 1695 8-24, 25; 2. r-pot-13; 3. 1700-1800; 4. 31.0/-/-;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: loodglazuur; 6b. twee
worstoor verticaal; 7. pot, beslagpot; 8. Friesland.

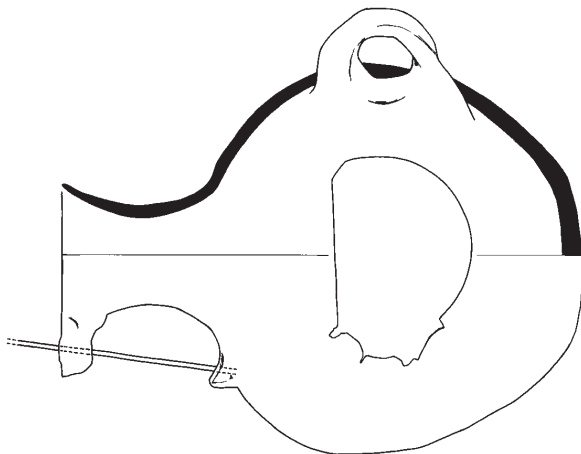
114

1. wer01 1299; 2. r-spa; 3. 1700-1800; 4. 19-/--; 5a rood;
5b. uitw: loodglazuur, gele slib; 5d. kip met kam; 7. spaarpot,
kip.

116

1. wer01 1517 8-25; 2. r-stk-2; 3. 1600-1700; 4. 16.0/8.5/8.0;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: spaarzaam loodglazuur;
6a. driepoot; 6b. rechte steel, geknepen; 6c. schenklip 90° tov
steel; 7. steelkom.

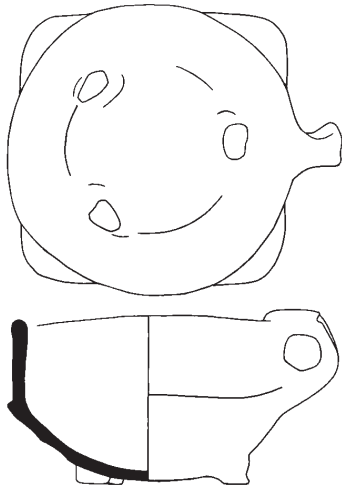
115

1. wer01-1762 8-24; 2. r-spr-1; 3. 1600-1800; 4. 21.0/27,5;
5a. roodbakken; 5b. ongeglazuurd; 5d. twee doorboorde nok-
ken, roofigat opening; 6a lensbodem; 6b. worstoor;
7 spreekwepot; 9. Groeneweg 1992, 196-213.

117

1, wer01 1982 8-25; 2, r-tes-2; 3, 1700-1850; 4, 13.0/8.3/-;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: loodglazuur; 5d. oor op
midden zijde; 6. standring glad; 6b. driepoot; 7. test;
8. Friesland.

118

1. wer01 919 8-13; 2. r-tes-2; 3. 1700-1850; 4. 14.0/8.4/9.0;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: loodglazuur; 5d. oor op
hoek; 6a. standring glad; 6b. driepoot; 7. test.

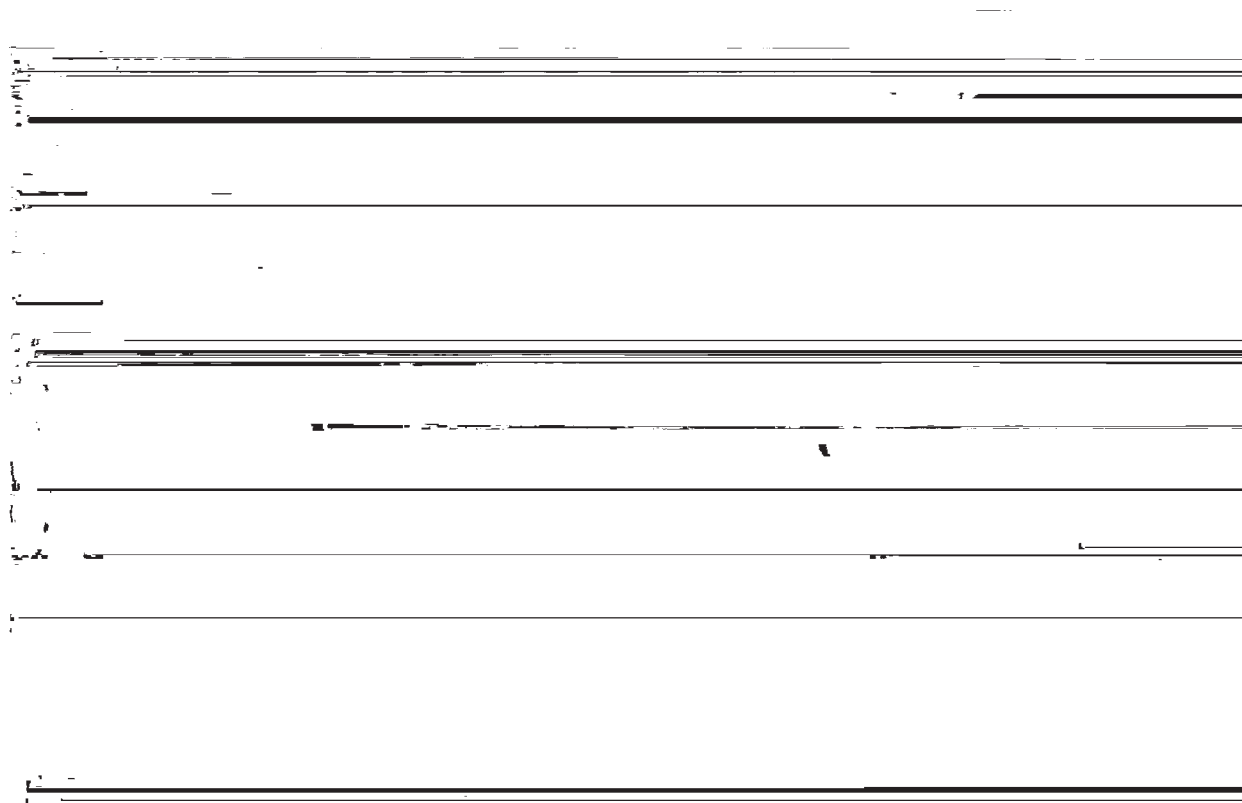
119

1. Wer01-1768 8-25; 2. r-tes-3; 3. 1600-1800; 4. 13.0/9.0/7.5;
5a. roodbakken; 5b. ongeglazuurd; 5d. gesleten standring;
inwendig gebruikssporen; 6a. standring, glad; 6b. worstoor,
afgeplat, samengeknepen; 7. test.

120

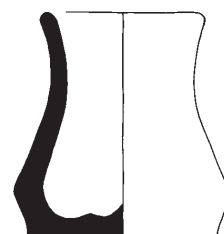
1. wer01 900 8-25; 2. r-vet-6; 3. 1700-1850; 4. 57.0/34.0/6.0;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur, uitw: loodglazuur; 5d. secun-
dair afgeschuinde hoeken; 6a. driepoot; 6b. ophangoog;
6c. schenkgeul; 7. vetvanger.

1:2

121

1. wer01 1997 8-25; 2. r-zal-3; 3. 1600-1700; 4. 5.7/5.4/4.9;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. standvlak; 7. zalfpot.

1:2

122

1. wer01 1998 24-15; 2. r-zal-3; 3. 1600-1700; 4. 5.0/3.3/3.2;
5a. rood; 5b. inw: loodglazuur; 6a. standvlak; 7. zalfpot.

3. Diversen

Voorwerpen van been

Vooral omdat veel grond over de zeef is gegaan, zijn ook veel voorwerpen van been gevonden. Ze behoren tot de sfeer van de persoonlijke verzorging (kam, waaier), kleding (knopen, naalden) en een onbekende groep.

Er zijn fragmenten van twee waaiers in de gracht gevonden. Ze zijn gebruikt ter verkoeling, vooral door de elite. Van één exemplaar zijn 15 waaierbenen bewaard gebleven en de beide iets rondere buitenbenen. De waaierbenen zijn minimaal 16 cm lang geweest. Van een tweede waaier zijn 10 waaierbenen bewaard en één buitenbeen dat ook rond en dikker van vorm is. De maximaal bewaard gebleven lengte is hier 11,5 cm. Beide waaiers horen tot de papieren vouwwaaiers die in zwang zijn gekomen vanaf ongeveer 1650. Het papier werd aan het benen frame vastgemaakt. Deze waaiers behoren tot de latere Bentinck periode.

Twee benen waaiers,

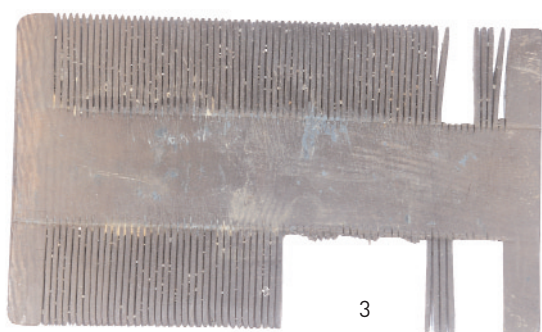
Van het terrein komen maar liefst twaalf dubbelzijdige en twee enkelzijdige haarkammen. De twaalf dubbelzijdige kammen zijn waarschijnlijk van (walrus)ivoor gemaakt. Ze worden ook wel luizenkammen genoemd. Vier hiervan zijn compleet. Ze hebben een lengte die varieert van 6,5 tot 7,0 cm.

Waarschijnlijk was dit een standaardmaat. De breedte ligt tussen 4,3 en 5,5 cm. Ivoren kammen kwamen pas vanaf de 16de eeuw in gebruik.ⁱ Dat ging samen met de walvisvaart. Ivoor was uitermate geschikt om een zeer fijne vertanding aan te brengen. Het materiaal was zo sterk, dat de tanden niet snel braken. Van één compleet exemplaar hebben we de tanden aan één zijde geteld. Het zijn er 89 waarvan er acht afgebroken zijn. Op de breuk van deze ivoren kammen is de zeer fijne structuur van het bot te zien. Eén exemplaar heeft bredere tanden. Omdat hij incompleet is, schatten we dat deze kam ongeveer 30 tanden heeft gehad. Van de twee enkelzijdige kammen is van beide exemplaren de lengte compleet. Met 9,3 cm telt de ene kam 109 tanden, waarvan er 12 afgebroken zijn. Dit exemplaar is aan de niet getande zijde afgerond, terwijl het andere exemplaar recht is. Het rechte exemplaar is 5 cm lang en telt 47 tanden waarvan er vier afgebroken zijn. Aan een zijde zijn de tanden tot vlak aan de rand ingezaagd. Ook deze twee kammen zijn van (walrus)ivoor gemaakt.

Naast deze benen kammen is er één houten dubbelzijdige kam bewaard gebleven. Helaas is dit exemplaar niet compleet. Opvallend is wel dat de dichtheid van de tanden aan beide zijden verschilt. Over de bewaard gebleven lengte van

1 en 2 ivoren kammen met enkelzijdig tanden; 1 heeft 109 tanden en 2 heeft 47 tanden. 3-6 vier complete dubbelzijdig getande ivoren kammen; 7-12 fragmenten dubbelzijdig getande ivoren kammen; 13 dubbelzijdig getande ivoren kam met brede tanden; 14 dubbelzijdig getande houten kam met resp, 32 en 52 tanden.

3

8

9

4

10

11

5

12

6

13

7

14

7,0 cm telt de ene zijde 32 tanden en de andere zijde 52.

Er zijn meerdere knopen of knooppunten gevonden van been, maar ook van hout. De knooppunten zijn onooglijke schijfjes of halve bolletjes waaromheen een metalen kern heeft gezeten, die nu verdwenen is. De enkele bewaard gebleven benen knopen zijn over het algemeen ronde, platte plaatjes die aan de voorzijde licht bewerkt zijn en aan de achterzijde een oogje hebben dat vaak staafvormig geslepen en doorboord is. Over benen knopen is heel weinig bekend. Er is nooit goed onderzoek naar gedaan.

Van been zijn ook enkele voorwerpen bewaard gebleven waarvan we de functie niet weten. Een voorwerp met een lengte van 9,0 cm en een maximale breedte van 0,7 cm heeft aan beide uiteinden een gaatje in een iets afgeplat deel. Een tweede voorwerp heeft een lengte van 6,0 cm en een gemiddelde doorsnede van 1,5 cm. Het is hol. De buitenzijde is ruw met het mes afgewerkt. Het derde fragment bot is kunstig bewerkt; het is onderdeel van een cilindervormig voorwerp. Hierbij kunnen we bijvoorbeeld denken aan een naaldenkoker. Het vierde voorwerp betreft een plat, enigszins taps toelopend plaatje met een ruitversiering en links boven een gaatje. Het kan een beslagplaatje zijn, maar ook onderdeel van een waaier.

Voorwerpen van hout

Veel houtjes kunnen helaas alleen maar gezien worden als 'houtje'. De vorm moet wat ingewikkelder worden om het als een herkenbaar voorwerp te kunnen zien. Zo is er in de gracht een tol gevonden, maar bijvoorbeeld ook een rond, plat schijfje met een metalen kern. Ook is er een bewerkt handvat van een ijzeren hengel van een emmer. Dan sneed het hengel niet in de hand. Er is een duigenbakje of emmer gevonden. Het ijzeren beslag, waaronder de twee hoepels, is compleet verdwenen. Slechts de afdrukken ervan zijn nog op de houten duigen te zien. Eén voorwerp is waarschijnlijk een bakje met twee compartimenten geweest of een lade in een kast. Het meet 21 x 13,5 cm en is minimaal 7,5 cm hoog geweest. Er zaten nog drie voorwerpen in, waaronder een deel van een spoel, een vierkant plat blokje hout en een deel van een ander blokje hout met een centrale doorboring. Aan de onderzijde van dit bakje zat ijzerdraad, bevestigd als een soort handvat.

Op een van de duigen van een 62 cm hoge ton heeft een merkteken gezeten.

Een zevental heidebezempjes van verschillende lengte zijn bewaard gebleven. Hun lengte varieert van 12 tot 22 cm.

Vier onbekende benen voorwerpen (alle vier 1:1).

Een tol (1:2), een rond schijfje met metalen kern (1:2) en een houten handvat voor een hengel van een emmer (1:1).

Duigenbakje of emmer.

Duig van een ton met merkteken.

Een van de vele heidebezempjes.

Een zonnewijzer op leiste

Maar bijzonder is wel een fragment van een leistenen zonnewijzer. Het is een stuk van een vierkante plaat met daarop ingekrast vier concentrische cirkels. Tussen de buitenste twee en de binnenste twee staan tekens. Duidelijk zijn een gotische II en een III te zien, maar het derde teken is onduidelijk. Op de binnenste cirkel staan punten op gelijkmatige afstand van elkaar. Van daaruit zijn lijnen naar het centrum getrokken. Berekent men de graden, dan is het duidelijk dat dit een zonnewijzer is met lijnen om de 15 graden. De vierkante plaat leiste waarop de zonnewijzer is afgebeeld, is waarschijnlijk 22 cm groot geweest.

En de rest

Natuurlijk zijn er vele knikkers en stuiters gevonden. Vuursteenslagen kwamen ook voor.

Leistenen plaat met zonnewijzer.

Vuurslagen.

4. Glas uit de gracht

Bij het bestuderen van het glas uit de gracht hebben we een scheiding gemaakt tussen het glas dat logischerwijs bij de hoofdburcht gehoord heeft en het glas dat bij de voorburcht gevonden is. Het glas uit de beerkelders is apart behandeld. De informatie van Jaap Kottman is bij de beschrijving van het glas zeer bruikbaar geweest.²⁷

Glas als verpakkingsmateriaal

Flessen vormen de ideale verpakking voor vloeistoffen als wijn, bier, likeur of mineraalwater. Medicijnflesjes zijn gebruikt voor gezondheidsdrankjes. Uit de gracht rondom de hoofdburcht komen fragmenten van vele tientallen wijnflessen. Ze dateren voornamelijk in de periode 1675-1740. Hoewel het om verschillende typen gaat, hebben ze allemaal een bolle buik met een opgestoken ziel en een lange hals die aan de bovenkant met een glasdraad omwonden is. Een enkele fles heeft twee afgeplatte zijden. Zes flessen zijn vierkant, waarvan drie met een loden kop met schroefdraad. Door hun vorm is dit type flessen gemakkelijker te vervoeren in kratten. Vier flessen hebben een zogenaamd glaszegel. Glaszegels op wijnflessen zijn incidenteel gebruikt na ongeveer 1650. Ze hebben bijvoorbeeld betrekking op de inhoud of de eigenaar. Het kunnen ook herinneringszegels zijn of 'huismerken' van glasmeesters.

Eén zegel heeft het wapen van Amsterdam en het randschrift CAROLUS ORBEM SIC NOSTRAM CAESAR LVSTRAVIT (zo begunstigde Keizer Karel onze stad). Karel V was in de eerste helft van de 16de eeuw landvoogd van de Nederlanden. Het is mogelijk dat de stad Amsterdam een partij wijnflessen heeft opgekocht met zegel om ze vervolgens als relatiegeschenken te vergeven. Op deze manier zou zo'n fles in bezit van de familie Bentinck terecht gekomen kunnen zijn. Een tweede fles heeft als zegel het wapen van de familie Brockdorff. In het wapen is een naar links vliegende vis afgebeeld met daarboven een helm met eveneens een vliegende vis als versiering.

De twee andere glaszegels hebben een onbekende versiering.²⁸ Een zegel toont een wapen met een naar links kijkende gekroonde leeuw- of hondenkop met uitstekende tong. Het wapen zelf is weer gekroond. Het vierde zegel heeft een wapen met een kruis met gelijke benen die eindigen in dubbele bollen. Het wapen is gekroond. De zegels dateren alle in het laatste kwart van de 17de eeuw of het begin van de 18de eeuw.

Een fles is wel héél bijzonder te noemen. Helaas is hij niet compleet. De restanten van het buiklichaam laten gewoon een bolle fles zien. De hals is echter apart. Wat er van over gebleven is, is maar liefst 59 cm lang. De fles heeft daarmee een waarschijnlijke totale hoogte gehad van minimaal 75 cm! De wand van de hals is dik te noemen in vergelijking met de veel dunnere scherf van het buiklichaam.

Fragmenten van minstens 25 wijnflessen zijn gevonden bij een steigertje in de gracht aan de noordwest zijde van de hoofdburcht. Het lijkt er op dat dit een plek was waar het goed vertoeven was aan de waterkant met een fles wijn in de hand. De meeste andere flessen komen uit de tussengracht, ter hoogte van de bebouwing direct aan de zuidzijde van het bruggenhoofd.

Ten zuiden van de hoofdburcht komen uit de dichtgegooide grachtvulling enkele 19de-eeuwse wijnflessen. Deze lijken op de hedendaagse flessen maar zijn handmatig in een vorm geblazen.

Er zijn fragmenten gevonden van ruim 20 medicijnflesjes in allerlei formaten. Slechts één exemplaar was bijna compleet. Er zijn twee halsfragmenten gevonden van sierkannen of -flessen. Dat kunnen we niet zien omdat een eventueel oor ontbreekt. Beide fragmenten zijn gefacetteerd en in een vorm geblazen; ze hebben een uitstaande rand en een getordeerde glasribbel die ca. 3cm onder de rand ligt. Een ander bijzondere fles is een zogenaamde kuttrolf kelderfles. Het is een vierkante fles. Doordat de glasblazer telkens een zijde apart verhitte en dan lucht zoog in plaats van blies, implodeerde dat deel van de fles tot een aparte buis. Dat gebeurde met de andere zijden ook en in het midden bleef een kanaal open naar het onderste gedeelte van de fles. Zo kreeg de fles vijf verbinding van het bovenste gedeelte naar het onderste. Op Werkeren is slechts een fragment van zo'n wandbuis gevonden.

Uit de gracht rondom de voorburcht komen ook veel fragmenten van flessen. Een deel daarvan dateert uit de 19de eeuw, maar er zijn ook veel fragmenten gevonden uit de 18de eeuw. De oudere fase zoals uit de grachtvulling rondom de hoofdburcht was wel aanwezig maar ondervertegenwoordigd.

Glas als drinkgerei

Het drinkgerei van deze kasteellocatie kunnen we onderscheiden in bekers, roemers en kelkgladen. Roemers en kelkgladen worden voor wijn gebruikt en een deel van de bekergraden ook. De meeste bekers zijn voor bier of water gebruikt.

De vorm van de roemer verschilt niet veel van de huidige roemergladen uit de Rijnstreek. Hij bestaat uit een bolle cuppa, een versierde stam en een voet. De latere vorm kent voornamelijk de gewonden glasdraad voet. De stam kan versierd zijn met puntnoppen of bramen in verschillende uitvoeringen. Er zijn slechts weinig fragmenten van roemers op Werkeren gevonden. Twee exemplaren zijn versierd met zogenaamde puntnoppen en dateren uit de eerste helft van de 17de eeuw. Van kelkgladen zijn juist veel fragmenten gevonden. Een kelkglas bestaat uit een kelk, stam en voet. In de kelken en voeten zit nauwelijks variatie. De meeste variatie zit dan ook in de stam. De meeste kelkgladen van Werken hebben een zogenaamde holle nodus, sommige een vierdelige holle nodus. Een enkel exemplaar heeft als stam een getordeerde vierdelige vleugelversiering. We spreken hier van een stijl á la façon de Venise. Het lijkt er op dat geen twee kelkgladen hetzelfde zijn en ook zijn ze erg fragmentarisch bewaard gebleven. Er zijn ook duidelijke verschillen waar te nemen in de kwaliteit van de

grondstoffen die gebruikt zijn voor de vervaardiging van deze kelkglazen. Door de aanwezigheid van loodsulfide zijn enkele kelkglazen geheel zwart uitgeslagen. Het zijn algemeen gebruikte glazen. Dit type kelkglas komt ook voornamelijk in de eerste helft van de 18de eeuw voor.

In de bekeraars zit heel veel variatie qua type. Cilindrische, relatief dikwandige bekeraars met een grofmazig netwerkpatroon komen vooral in het derde kwart van de 17de eeuw voor. Ze zijn in een vorm geblazen. Er zijn fragmenten van meerdere exemplaren gevonden. Die van Werkeren staan op een geribde voering en drie kleurloze noppootjes. Een variant op dit glastype is het zogenaamde ijsglas. Dit cilindrische bekerglas werd ook in een vorm geblazen, maar nog heet in koud water gedompeld, waardoor het glas schrikt en een gecraqueleerd uiterlijk krijgt. Ook in een vorm geblazen is een glas met verticale ribbels die van de rand doorlopen tot het pontilmerk onder de bodem. Het is zwart uitgeslagen wat te wijten is aan loodsulfide als grondstof.

Enkele bekeraars zijn vervaardigd van zogenaamd Boheems kristal. Dit kristal dateert uit de late 17de eeuw en leent zich door zijn hardheid uitstekend voor slijp- of graveerwerk. Er is namelijk extra kalk aan de grondstoffen toegevoegd. Uit de tussengracht komen fragmenten van enkele dikwandige conische Boheemse bekeraars met radgravure. De voorstellingen zijn fragmentarisch, maar tonen Chinese pagodes en bloemenranken in radgraving en mat slijpwerk. In de beerkelder aan de westzijde van het zaalgebouw komt dit type ook voor. Ook zijn er enkele bodems gevonden van dit soort glazen met een gefacettede wand. Ze zijn dan vorm geblazen.

Uit de gracht rondom de voorburch kwam nauwelijks drinkglas, behalve dan aan de zuidzijde. Daar kwamen wel fragmenten te voorschijn van kelkglazen en bekerglazen, maar het was allemaal heel fragmentarisch.

Glas als bouw materiaal

Er is meer dan 45 kilo vensterglas opgegraven dat afkomstig is van glas-in-lood ramen. Bij de opgraving leek het er op dat veel van dit vensterglas boven in de grachtvulling rondom de hoofdburcht lag. Dat zou betekenen dat het glas van de vele glas-in-lood ramen bij de sloop in de gracht gegooid is. Het is allemaal 17de-eeuws of vroeger vensterglas. Dat zou ook betekenen dat de glazen nooit bij de een of andere verbouwing vervangen zijn, want er is geen jonger vensterglas gevonden. Er zijn twee methoden waarmee vensterglas vervaardigd is. De cilindermethode en de slingermethode. In de 18de-eeuwse encyclopedie van Diderot zijn beide methoden beschreven. Bij de cilindermethode wordt met de blaaspijp een cilindervormige bel geblazen, waarvan de dichte kop wordt verwijderd aan de zijde tegenover de blaaspijp. Er is dan een cilinder die aan één zijde open is. Met een schaar wordt de cilinder deels opgeknapt. De blaaspijp wordt aan de andere kant er afgetikt en vervangen door een tang. De cilinder kan nu geheel doorgeknapt worden. De wand wordt uitgerold en koelt af. Bij dit proces ontstaan twee zelfkanten aan de kopse kanten van de cilinder. Die vinden we bij het opgegraven materiaal terug.

De andere methode bestaat uit het rond slingeren van een opengesneden glasbol. Er ontstaat een schijf met een diameter van 60-90 cm, hoewel er al aanwijzingen zijn voor glasschijven van meer dan 180 cm in diameter²⁹. In het midden van een dergelijk glasschijf ontstaat een verdikking, die koeienoog genoemd wordt. Dit stuk wordt normaliter niet gebruikt. Uit de gracht tussen hoofd- en voorburch komen meerdere koeienoogen. Glas dat gemaakt is via de slingermethode heeft aan de boogrand een zelfkant. Deze boog kan echter heel flauw zijn en nauwelijks opvallen. Er zijn vele scherven van zo'n boogdeel gevonden. Een vrij groot boogfragment was na berekening toe te schrijven aan een kleine schijf met een diameter van 74 cm. De meeste scherven zijn echter van een boogfragment dat een flauwere kromming heeft en dus behoren toe een schijf met een veel grotere diameter. Het is echter moeilijk om aan de hand van deze fragmenten de diameter te bepalen.

De dikte en het formaat van de glasplaatjes variëren enorm. Het lijkt bijna alsof er geen twee hetzelfde zijn. Het merendeel is rechthoekig. Waarschijnlijk zijn ze gesneden met behulp van de roodgloeiende punt van een snij-ijzer. Maar er zijn ook glasplaatjes gevonden waarvan het formaat via een gruijsel-ijzer tot stand is gekomen. De rand is er afgeknabbeld. Het recht toe recht aan knabbelen van vensterglas om het op maat te krijgen dateert grofweg vóór 1650.³⁰ De knabbelmethode werd natuurlijk langer toegepast, omdat hiermee glas in elke gewenste vorm verkregen kon worden. Op deze wijze konden ingewikkelde glas-in-lood patronen gemaakt worden. Er zijn dan ook fragmenten van rondvormen, ruitvormen en veelhoekvormen gevonden die geknabbeld zijn.

Het glas uit de gracht is zowel volgens de slingermethode als de cilindermethode gemaakt. De bewerking is zowel met behulp van een snij-ijzer geschied als via de knabbelmethode. Er zijn heel veel smalle zelfkantglasfragmenten in de gracht gevonden. Dit wijst er op dat de glaszetter het glas ter plekke gesneden heeft. Deze zelfkanten zijn zowel recht als boogvormig. Over het algemeen zijn die weggesneden zelfkanten niet meer dan 2 cm breed, maar er zijn ook bredere stukken met een fout en de toets der kritiek niet hebben doorstaan. Een heel klein percentage vensterglas van Werkeren bestaat uit beschilderd glas-in-lood, en daarvan zijn twee scherven met tekst versierd.

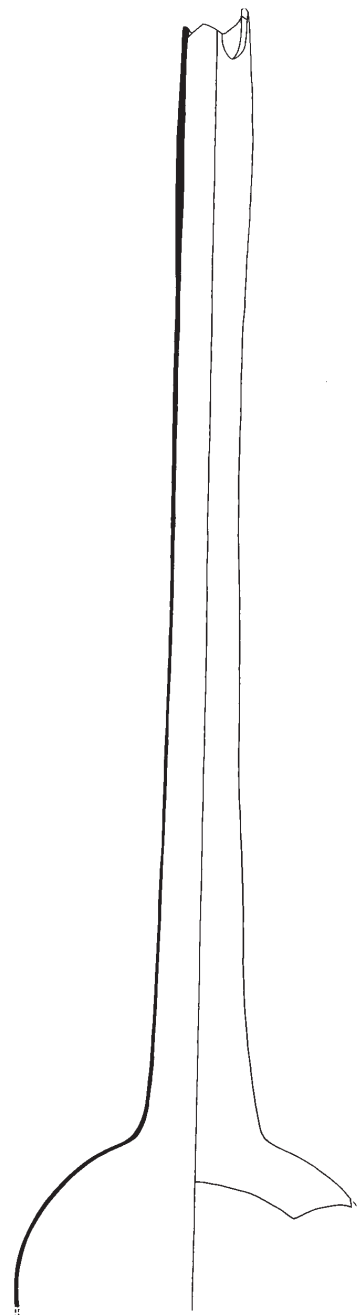
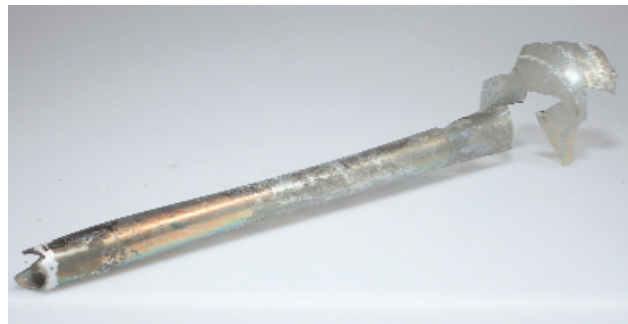
Uit de gracht rondom de voorburch is eveneens vensterglas gevonden, maar het overgrote deel daarvan dateert uit een latere tijd. Het grootste gedeelte van dat glas was namelijk transparant. Aan de zuidzijde van de voorburch kwamen wel drie hele stukken vensterglas: twee ruiten en een veelhoek die waarschijnlijk uit de 17de eeuw dateren.

Glas van apothekers

Een apotheker had in zijn werkplaats voorraadflessen en -potten. Natuurlijk had hij ook medicijnflesjes, die gevuld naar de patiënten gingen. Maar de typische apothekerspotten vinden we niet in de gewone huishoudens. Eén speciaal type pot wordt ook wel albarello genoemd en komt eveneens in aardewerk voor, specifiek in majolica of faience uitvoering. Ze werden

Een albarello (apothekerspot) en medicijnflesjes

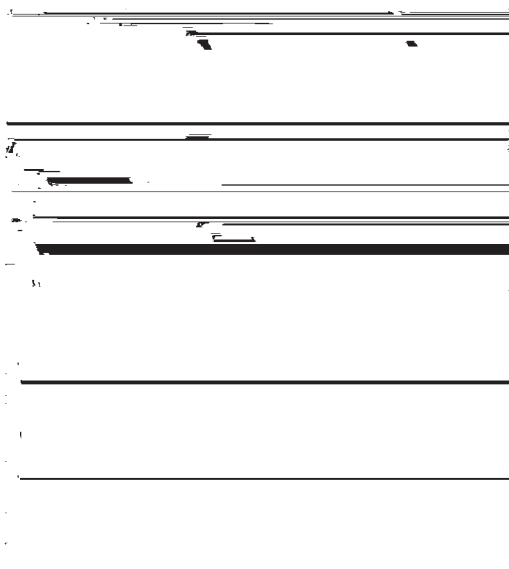
1:4

gebruikt voor het opbergen van niet vloeibare stoffen als zalf. Typisch voor deze potten is de brede omgeslagen rand. Op deze manier kon over de mondopening een afsluitdoekje of -gaas gespannen worden dat met een draadje onder de rand afgesloten werd. Op Werkeren zijn enkele van deze glazen albarelli gevonden. Eén albarello is vrij compleet. Van drie andere zijn slechts fragmenten gevonden. Ze zijn van uiteenlopende formaten: 19 cm hoog met een diameter van 7,5 cm; 13 cm hoog met een diameter van 16 cm en 28 cm hoog met een diameter van 18 cm.

1. inventarisnummer
2. code van type
3. datering voorwerp
4. afmetingen
- 5a. materiaal
- 5b. kleur, glassoort
- 5c. versiering
- 6a. voet
- 6b. oor
- 6c. techniek en samenstelling
7. functie/ naam
8. productiecentrum
9. literatuur

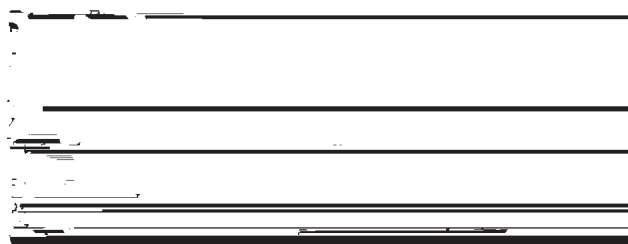
1

1. wer 5001; 2. gl-fle; 3. 1650-1750; 4. bewaard gebleven lengte 69 cm; 5a. glas; 5b. groen; 6c. zeer lange hals; 7. fles.

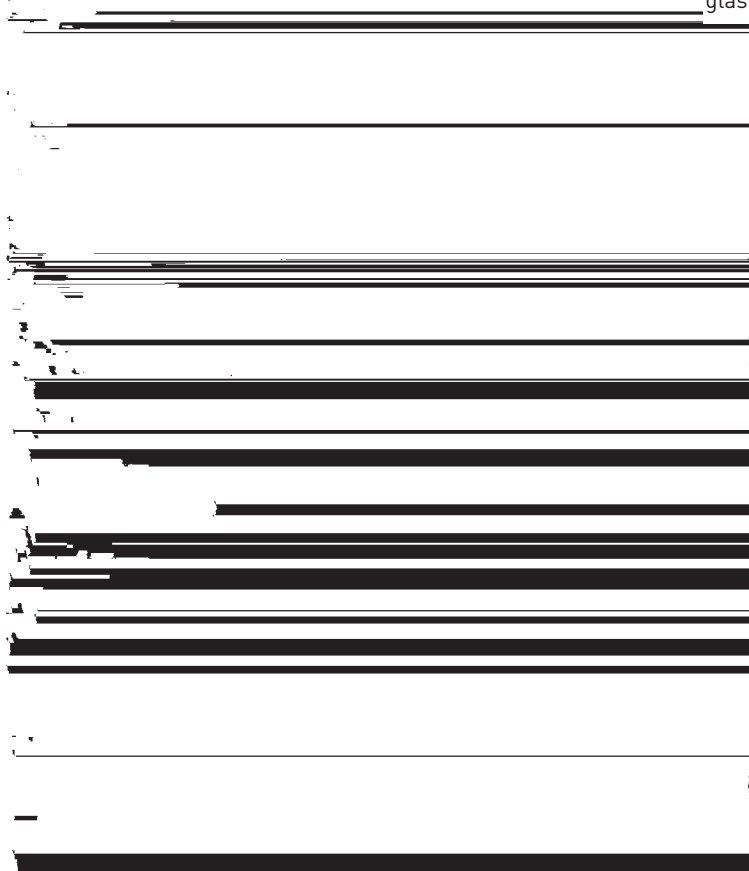
2

1. wer 5002; 2. gl-pot-1; 3. 1600-1750; 4. 11.0/18.3/7.5; 5a. glas; 5b. groen; 6a. opgestoken, pontilmerk; 7. pot, apothekerspot.

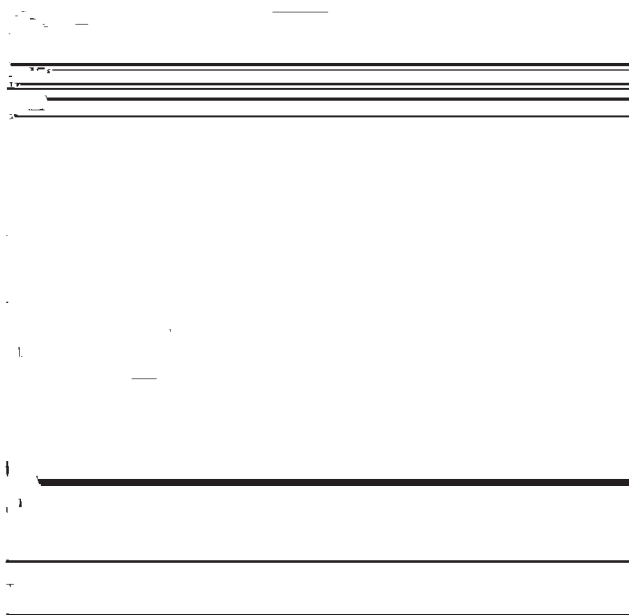
4

1. wer 5004; 2. gl-fle-5; 3. 1675-1740; 4. 15.0/19.0/8.5; 5a. glas; 5b. groen; 6a. opgestoken, pontilmerk; 7. fles, wijnfles.

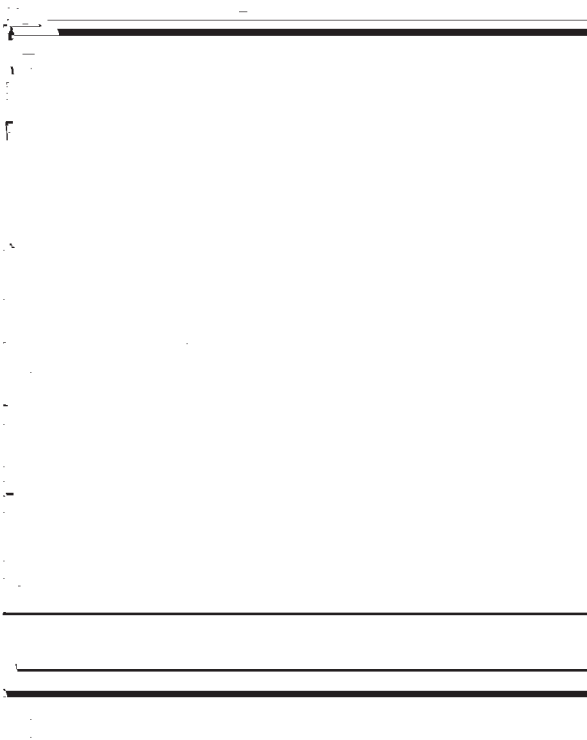
3

1. wer 5003; 2. gl-fle-105; 3. 1675-1725; 4. 23.0/19.0/11.0; 5a. glas; 5b. groen; 5c. glaszegel; gekroonde dierenkop; 6a. opgestoken, pontilmerk; 7. fles, wijnfles,

5

1. wer 5005; 2. gl-fle-22; 3. 1700-1725; 4. 24.0/16.0/12.0; 5a. glas; 5b. groen; 6a. opgestoken, pontilmerk; 7. fles, wijnfles,

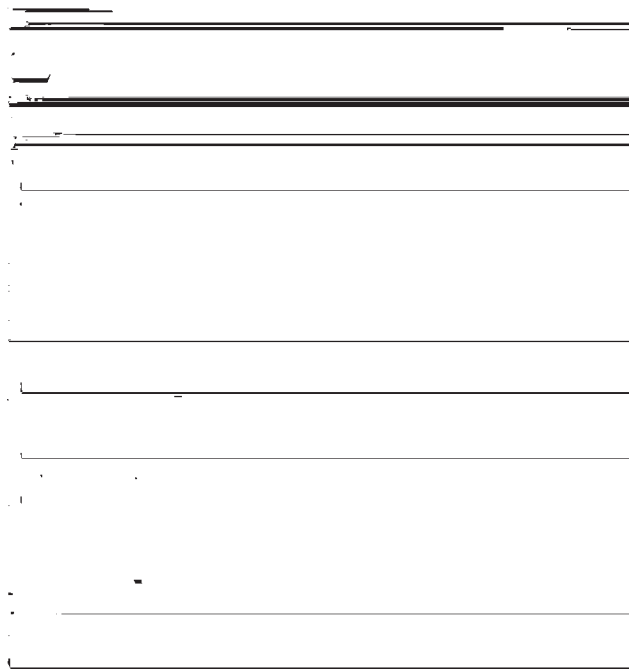
6

1. wer 5006; 2. gl-fle-25; 3. 1725-1750; 4. 14.0/19.0/11.5; 5a. glas; 5b. groen; 6a. opgestoken, pontilmerk; 7. glas, wijnfles.

8

1. wer 5008; 2. gl-bek-6a; 3. 1700-1750; 4. 10.0/10.0/6.7; 5a. glas; 5b. kleurloos; 5c. graving met bloempatronen; 6a. standvlak, pontilmerk; 6c.vormgeblazen, radgravure; 7. beker.

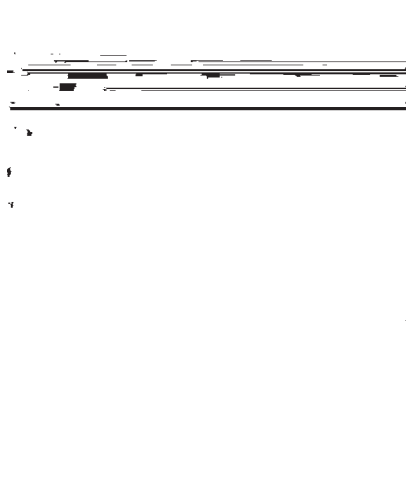
7

1. wer 5007; 2. gl-fle-25; 3. 1725-1750; 4. 15.0/17.5/10.5; 5a. glas; 5b. groen; 6a. opgestoken, pontilmerk; 7. fles, wijnfles.

9

1. wer 5009; 2. gl-bek-6b; 3. 1700-1750; 4. 5.3/6.5/3.7; 5a. glas; 5b. kleurloos; 5c. stylistische graving; 6a. standvlak, pontilmerk; 6c. vormgeblazen, ribben; 7. beker.

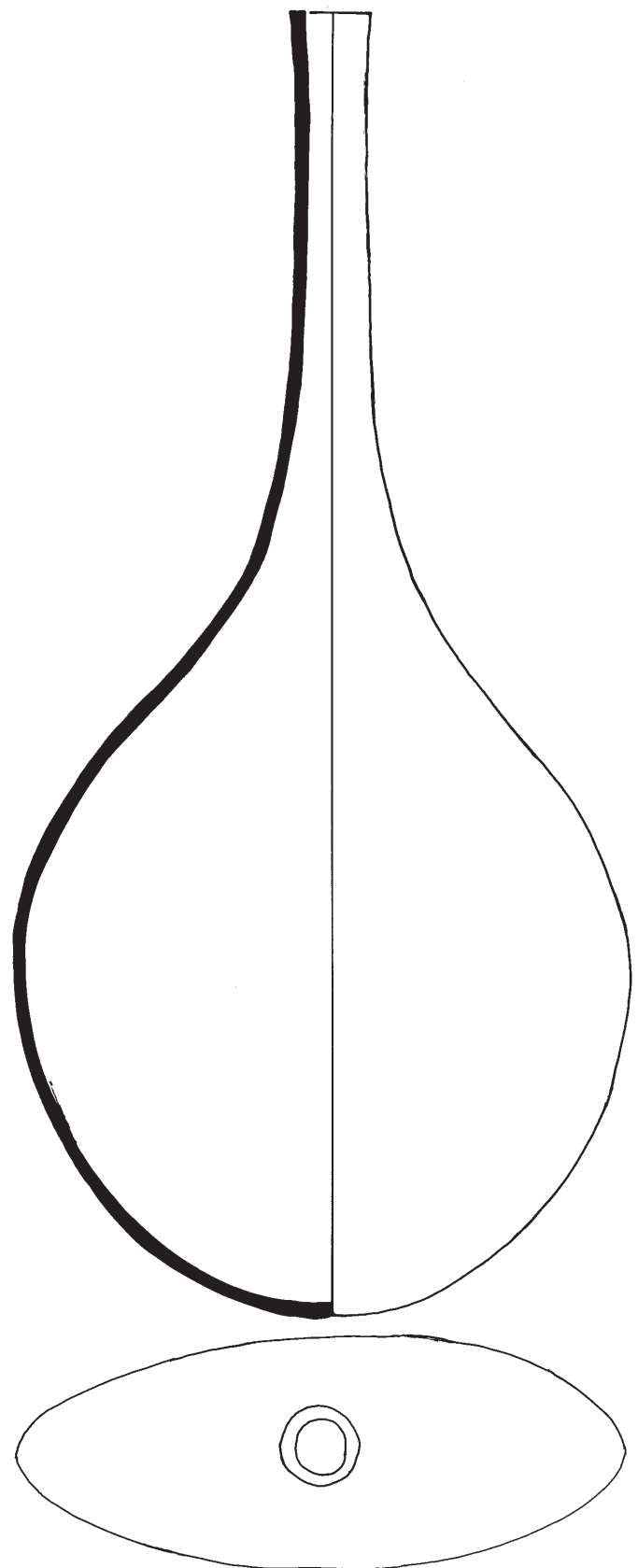
10

1. wer 5010; 2. gl-bek-6b; 3. 1700-1750; 4. 8.5/11.0/5.5; 5a. glas; 5b. kleurloos; 5c. panelen en ribben tot centrum bodem; 6a. opgestoken, pontilmerk; 6c. vormgeblazen, pontilmerk; 7.

11

1. wer 5011; 2. gl-bek-68; 3. 1700-1750; 4. 9.5/15.8/9.0; 5a. glas; 5b. kleurloos; 5c. netwerkpatroon; 6a. opgestoken, pontilmerk, geribde voetring en bolpootjes; 6c. vormgeblazen; 7. beker.

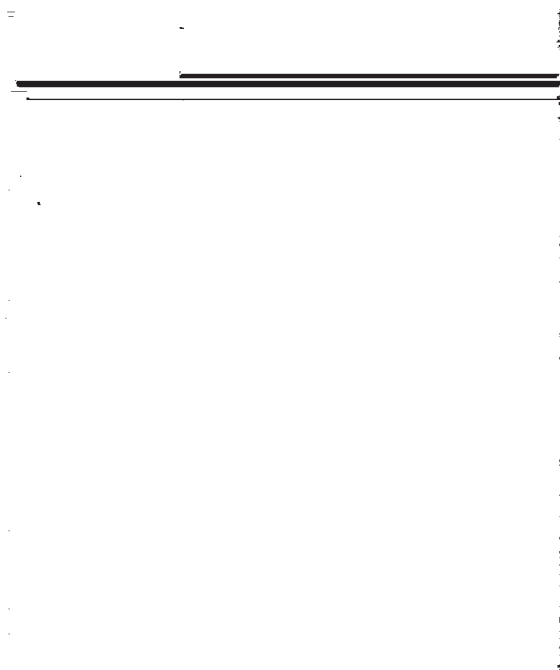
12

1. wer 5013; 2. gl-fle-18; 3. 1730-1740; 4. 17.5 (6.5)/37.0/-; 5a. glas; 5b. groen; 6a. opgebald; 7. fles, mineraalwaterfles; 8. België, Spa.

13

1. wer 5012; 2. gl-kel-28; 3. 1700-1750; 4. 10.5/18.4/10; 5a. glas; 5b. kleurloos; 5c. bolle nodus met luchtbel; 6a. omgeslagen voetrand, pontilmerk; 7. kelkglas.

14

1. Wer 5014; 2. gl-kel-36; 3. 1600-1700; 4. 9.5/-/11.5; 5a. glas; 5c. 'Mezza Stampura' versiering, holle nodus met daaronder 4 schijven; 6a. omgeslagen voetrand, pontilmerk; 7. kelkglas.

5. Conclusie

Kijken we naar de sociale context die uit het aardewerk en glas afgelezen zou moeten worden, dan hebben we te maken met een buitengewoon vondstcomplex. Wat allereerst opvalt zijn de terra cotta vazen die met tuincultuur te maken hebben. Alleen dit gegeven wijst al in de richting van een elitaire context. Maar tuinvazen kunnen niet direct tot de gebruikskeramiek gerekend worden. Datzelfde geldt voor de overweldigende hoeveelheid glas-in-lood glaswerk. Dat kan beschouwd worden als bouw materiaal, maar is zeker door zijn hoeveelheid in een elitaire context te plaatsen.

Als we alleen naar de gebruikskeramiek kijken, dan is niet de hoeveelheid maar de zeldzaamheid een aanwijzing voor een elitaire context en hoe meer zeldzame voorwerpen er zijn, des te duidelijker de elitaire context.

Er zijn verschillende voorwerpen uit Westerwald die rijk versierd zijn en de scherven van een aantal snelles wijzen op uitzonderlijke afbeeldingen. Eén exemplaar springt naar voren: een vierkante Westerwald fles met tinnen schroefdop en vier leeuwenappliques op de schouders. Er zijn zelfs fragmenten van een tweede exemplaar gevonden. Een tweede, onogelijk maar uitzonderlijk steengoed kannetje zonder hals is

gemaakt in Engeland, in de Londense Fulham fabriek. Een bodemfragment van een andere kan is gedraaid uit zwart marmer. Dit is wel een zeer uitzonderlijk voorwerp; het is niet gebakken, maar uit een steensoort gedraaid. Uitzonderlijk van karakter zijn ook een scherv van roodbakkend aardewerk die niet anders geïnterpreteerd kan worden dan een imitatie marmertechniek uit Noord Italië en enkele faience scherven van een kop en schotel van imitatie scratch blue. Het zijn geen dure voorwerpen, maar ze komen weinig voor.

Bij het glas vallen vier glaszegels op. Het voorkomen van glaszegels op flessen behoort niet tot wat men in een standaard burgerlijk huishouden tegenkomt. Datzelfde geldt voor een 'fopfles' met extreem lange hals en de serie glazen apothekerspotten. Enkele kelkglassen zijn rijk versierd. Van de groep diversen mogen we de twee benen waaiers niet vergeten.

Een en ander betekent dat we niet alleen op basis van tuincultuur en bouw materiaal maar ook op basis van de gebruikskeramiek kunnen stellen dat we te maken hebben met een elitaire context. Maar dat wisten we al. Nu blijkt echter dat we dat ook op basis van de bestudering van de materiële cultuur kunnen zeggen.

6. Tellijsten

Aziatisch porselein

p-bor-1	9
p-bor-4	1
p-bor-5	3
p-bor-6	1
p-bor	18
p-dek	1
p-fle-2	1
p-kom-1	1
p-kom	2
p-kop-1	7
p-kop-4	1
p-kop-9	2
p-kop-11	1
p-kop	9
p	1
totaal	58

majolica

m-bor-3	13
m-bor-5	4
m-bor-12	5
m-bor-13	1
m-bor	65
m-kan-1	1
m-kom	2
m-sir	1
m	2
totaal	94

faience

f-bor-1	2
f-bor-2	8
f-bor-3	4
f-bor-5	32
f-bor-8	5
f-bor-10	9
f-bor-11	1
f-bor	64
f-kan	2
f-kom-1	1
f-kom-2	2
f-kom-5	1
f-kom-13	1
f-kom	9
f-kop-1	9
f-kop-2	4
f-kop	14
f-lek	1
f-ove-1	1
f-ove	1
f-pis	1

f-plo-2	1
f-plo-3	6
f-plo	2
f-sbe-1	1
f-vaa	2
f-zal-1	10
f-zal-2	1
f-zal-3	1
f-zal	11
f	8
totaal	215

Italiaanse faience

i-plo-1	3
i-plo-2	1
totaal	4

europes porselein

ep-kop	1
ep	1
totaal	2

industrieel wit

iw-bor-1	2
iw-bor-3	5
iw-bor-11	1
iw-bor	13
iw-dek	1
iw-kan	1
iw-kom	3
iw-kop-1	8
iw-kop	19
iw-the	2
iw	5
totaal	60

industrieel rood

ir-bor	1
ir-the	1
ir	1
totaal	3

industrieel zwart

iz-kan	1
totaal	1

steengoed1

s1-dri	1
s1-kan-1	1
s1-kan	37
s1-tre-5	3
s1-tre	14
s1	15
totaal	71

steengoed2

s2-bek-14	3
s2-bor-1	1
s2-bor	2
s2-fle-4	7
s2-fle-5	9
s2-fle-9	1
s2-fle-11	2
s2-fle-12	3
s2-fle	12
s2-kan-5	2
s2-kan-7	5
s2-kan-17	1
s2-kan-32	15
s2-kan-39	1
s2-kan-48	1
s2-kan-49	1
s2-kan-57	4
s2-kan-66	1
s2-kan-68	1
s2-kan-69	1
s2-kan	81
s2-kom-2	2
s2-kom-3	2
s2-kom	1
s2-pis-2	2
s2-pis-3	2
s2-pis	6
s2-pot-6	1
s2-pot-8	1
s2-pot-10	8
s2-pot-15	1
s2-pot	17
s2-sne	5
s2-zal-2	1
s2-zal-3	1
s2-zal-4	1
s2-zal-8	1
s2	49
totaal	255

steengoed3 (industrieel)

s3-bor-3	6
s3-kop-3	9
s3-kop	3
s3	2
totaal	20

steengoed4 (bijna steengoed)

s4-kan	1
totaal	1

witbakkend aardewerk

w-bla	1
w-bor-4	13
w-bor	5
w-dek	1
w-gra-6	2
w-gra	11
w-kan-5	3
w-kmf-1	1
w-kmf	9
w-kom-4	1
w-kom-14	1
w-kom	5
w-kop-3	1
w-kop-7	1
w-kop	5
w-pis	3
w-stk	2
w-the	1
w-ver-2	2
w-ver	3
w-zal-1	15
w-zal	5
w	22
totaal	113

Wanfried aardewerk

wa-bor-1	3
wa-bor	1
totaal	4

Wezer aardewerk

we-bor	10
totaal	10

Duitsland West		r-bor-1	2	r-kop-2	112
(Dwoberg aardewerk)		r-bor-3	49	r-kop-3	16
dw-bor-1	4	r-bor-4	1	r-kop-4	32
dw-bor	1	r-bor-7	26	r-kop	27
totaal	5	r-bor-11	1	r-lek-1	4
		r-bor-12	4	r-lek	6
		r-bor-47	2	r-min	1
kogelpot aardewerk		r-bor-50	26	r-oli-2	10
kp-kog	8	r-bor	59	r-oli-6	1
kp-pot	2	r-dek-1	20	r-oli	8
kp	1	r-dek-4	1	r-ove	1
totaal	11	r-dek-8	22	r-pis-1	3
		r-dek-14	2	r-pis-5	35
		r-dek	11	r-pis-16	6
Paffrath aardewerk		r-gat	1	r-pis	8
pa	3	r-gra-2	7	r-pot-2	3
totaal	3	r-gra-3	1	r-pot-3	5
		r-gra-4	1	r-pot-12	1
		r-gra-6	4	r-pot-13	13
Pingsdorf aardewerk		r-gra-8	7	r-pot-34	24
pi-pot	6	r-gra-10	1	r-pot	79
pi	4	r-gra-11	42	r-spa	2
totaal	10	r-gra-12	3	r-spr-1	5
		r-gra-17	3	r-spr	9
		r-gra-18	41	r-stk-2	17
Grijsbakkend aardewerk		r-gra-30	22	r-stk-3	12
g-kom	4	r-gra-34	33	r-stk-5	3
g-pot	12	r-gra-43	1	r-stk	23
g	2	r-gra-45	4	r-tes-2	39
totaal	18	r-gra-47	18	r-tes-3	18
		r-gra-49	13	r-tes-18	1
		r-gra-51	4	r-tes	25
Hafner aardewerk		r-gra-52	7	r-ver-3	4
ha-dek	1	r-gra-53	8	r-ver	5
ha-gra	11	r-gra-54	1	r-vet-3	2
Ha	1	r-gra-58	1	r-vet-6	4
totaal	13	r-gra-59	1	r-vet	6
		r-gra-63	1	r-zal-3	5
		r-gra-64	4	r-zal	3
Roodbakkend aardewerk		r-gra-65	31	r	137
r-bak-4	2	r-gra-73	1	totaal	1543
r-bak-5	1	r-gra-74	1		
r-bak-6	21	r-gra	95	grand totaal	2514
r-bak-12	5	r-kan-5	8		
r-bak-18	1	r-kan-8	15		
r-bak-21	2	r-kan-27	7		
r-bak	24	r-kan-57	2		
r-blo-1	11	r-kan	16		
r-blo-6	4	r-kap-2	1		
r-blo-7	8	r-kap	2		
r-blo-8	1	r-kmf-1	1		
r-blo-9	2	r-kmf	14		
r-blo-12	18	r-kom-1	8		
r-blo-20	8	r-kom-6	3		
r-blo-21	4	r-kom-7	20		
r-blo	17	r-kom	19		

Literatuur

Aken-Femers, M.S. van (1999). 'Porceleijn-backers van de Delfsche porcelijnen'. In: (eds. Van Aken-Femers e.a.). *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product* 1.

Bartels, M. (1999). *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Zwolle.

Bult, E. (1992). *IHE/Delft bloeit op een beerput. Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest*.

Clevis, H. (2000a). Het Zwolse Celehuisje. In: Zwolle ondergronds. *Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*. 37-58.

Clevis, H. (2000b). Een beerput vol verrassingen op het Eiland. In: *Zwolle ondergronds. Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*. 105-172.

Clevis, H. (2005). 'Achter de Broeren 2004'. *Pottenbakker of potverkoper; 16de-eeuwse misbaksels van kermiek uit Zwolle, Nederland*. Archeologische Rapporten Zwolle 30.

Dubbe, B. (1962). Bijdrage tot de kennis van het 17de- en 18de-eeuwse gebruiksaardewerk. In: *Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse Ceramiek* 26, 2-18.

Elling, W. (1994). *Steinzeug aus Stadtlohn und Vreden*.

Gaimster, D. (1997). *German Stoneware 1200-1900; archaeology and cultural history*. Londen.

Groeneweg, G. (1992). *Bergen op Zooms aardewerk, vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 35. Waalre.

Horne, J. (1985). *A Catalogue of English Brown Stoneware*. Londen.

Mayer, O.E. (1977). Fünfundzwanzig Jahre Grabungen im Rarener Land. In: *Steinzeug aus dem Raerener und Aacherer Raum*. Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst 4. Aachener Geschichtsverein. Aken.

Pluis, J. (2005) *Fries aardewerk. Harlingen. Producten 1720-1933*. Leiden.

Schepman, J.Th.C. (1988). Spreeuw in de pot. *Barbarye* (Bulletin van de werkgroep Loevestein) III-1, 3-23.

Stokroos, M. (1994). *Bouwglas in Nederland. Het gebruik van glas in de bouwnijverheid tot 1940*.

Noten

1. Horne 1985, 10.
2. Gaimster 1997, 222 afb 110
3. Gaimster 1997, 203 afb. 42b; Mayer 1977, 196 afb. 23 en 200. Mayer beeldt fragmenten van het Lazarus tafereel af van een snelle waarvan de mal gemaakt zou zijn door Jan Emens.
4. Bult 1992, 183
5. Elling 1994
6. Dubbe 1962, 2-18
7. Horne 1985, 10.
8. Bartels 1999, 85
9. Pluis 2005; mondelinge mededeling P. Tichelaar
10. Determinatie P. Tichelaar
11. Determinatie P. Tichelaar. De pijlen zijn een Harlingse eigenschap
12. Determinatie P. Tichelaar. De ramen en deuren in de huizen hebben schaduwen, wat een Makkumse eigenschap is
13. Van Aken-Fehmers 1999, 22-24
14. Bartels 2001, 85
15. Groeneweg 1992, 190
16. Clevis 2000, 49
17. Clevis 2000, 145-146
18. Clevis 2005
19. Groeneweg 1992, 146
20. Groeneweg 1992, 196-213
21. Schepman 1988
22. Groeneweg 1992, 202
23. RAG, SA. 476,478, 479 en 480
24. Groeneweg 1992, 199
25. Groeneweg 1992, 198
26. Bartels 1999, cat nr 688
27. Kottman in voorbereiding
28. H. Henkes heeft de glaszegels bekeken
29. Stokroos 1994, 9
30. Mondelinge mededeling J. Kottman, juli 2005